

Γραμματεία

Κατά τη γεωμετρική περίοδο (11ος-8ος αι. π.Χ.) οι Έλληνες δημιούργησαν ένα νέο σύστημα γραφής και προχώρησαν με δειλά βήματα στην αξιοποίηση των. Κατά την αρχαϊκή εποχή (7ος, 6ος αι. π.Χ.) ασχολήθηκαν περισσότερο με τα γράμματα: από το ηρωικό έπος προχώρησαν στο διδακτικό, και με τη λυρική ποίηση προσπάθησαν να εξωτερικεύσουν σκέψεις και συναισθήματα. Παράλληλα, οι λογογράφοι, χρησιμοποιώντας πεζό λόγο, έδωσαν σημαντικά στοιχεία για την ιστορία και τη γεωγραφία των περιοχών τους. Στα κλασικά χρόνια που ακολούθησαν (5ος, 4ος αι. π.Χ.) τα γράμματα έφτασαν σε μεγάλη ακμή: φιλόσοφοι, ρήτορες, ποιητές και ιστορικοί κληροδότησαν μετά έργα τους στις επόμενες γενιές αιώνια πρότυπα για μίμηση.

α. Ποίηση

Από τη στιγμή που διαδόθηκε ένα σύστημα γραφής πρακτικό και εκφραστικό εμφανίστηκαν τα δημιουργήματα του ελληνικού πνεύματος. Τα αρχαιότερα δείγματα του είναι ποιητικά. Τρία είναι τα είδη της ποίησης: Το **έπος** (ηρωικό και διδακτικό), η **λυρική ποίηση** και το **δράμα**.

α. Ι. Τα μεγάλα ποιητικά δημιουργήματα του Ομήρου στο περιεχόμενο τους είναι ηρωικά (**ηρωικό έπος**). Με αυτά υμνείται ο ηρωισμός του ανθρώπου σε πολεμικές επιχειρήσεις (πολιορκία - άλωση Τροίας / Ιλίου) και σε ταξιδιωτικές περιπέτειες (επιστροφή / νόστος του Οδυσσέα στην Ιθάκη).

Η **Ιλιάδα** έχει ονομαστεί καθρέφτης της αριστοκρατικής ζωής, αλλά είναι σε εξίσου μεγάλο βαθμό καθρέφτης και της λαϊκής ζωής του κόσμου ολόκληρου. Η **Οδύσσεια** είναι ένα από εκείνα τα σπάνια παραμύθια που περικλείουν μέσα τους όλα τα ανθρώπινα. Δικαιολογημένα λοιπόν ο Όμηρος συμβολίζει καθετί το ελληνικό. Με τον Όμηρο η πλαστική ικανότητα των Ελλήνων φτάνει, στην αρχή κιόλας της ιστορίας τους, στο απόγειο της». Την παιδευτική, πέρα από την λογοτεχνική, αξία των ομηρικών ποιημάτων/ασμάτων αποδεικνύει το γεγονός ότι από τον 6ο π.Χ. αιώνα έως σήμερα δεν έλειψαν από τα προγράμματα των σχολείων όχι μόνο των Ελλήνων αλλά και πολλών άλλων ευρωπαϊκών λαών.

Στον Όμηρο, λέει ο Πλάτων, οφείλει η Ελλάδα τη μόρφωσή της. Αναμφισβήτητα η **Ιλιάδα** αποτελεί καθρέπτη της λαϊκής ζωής ενώ η **Οδύσσεια** συνιστά πανανθρώπινο μύθο. Ο δημιουργός τους είναι ένας ανυπέρβλητος πλαστοουργός και οι ήρωές του έχουν από φυσικού τους γιγάντιες διαστάσεις. Από τον 6^ο αιώνα κι έπειτα το έργο του Ομήρου απαγγελλόταν επίσημα κάθε τέσσερα χρόνια στα Παναθήναια. Κατόπιν αποτέλεσε σχολικό εγχειρίδιο. Σ' ολόκληρη την αρχαιότητα η ύπαρξη του Ομήρου δεν αμφισβητήθηκε ποτέ.

Όποιος διαβάξει την Ιλιάδα και την Οδύσσεια παρατηρεί αμέσως ότι αποτελούν υψηλές συνθέσεις. Η σκέψη να συμπυκνωθούν με τέτοια δραματικότητα η δεκαετία της πολιορκίας και η δεκαετία των περιπλανήσεων του Οδυσσέα και να συγκεντρωθούν γύρω από ένα πυρήνα: στη μια περίπτωση την οργή του Αχιλλέα, στην άλλη την αφήγηση του Οδυσσέα, δε μπορεί παρά να οφείλεται σ' ένα μεγάλο καλλιτέχνη. Αξιοσημείωτο είναι ότι πολύ λίγα είναι τα αφηγηματικά λογοτεχνήματα που έχουν τόσο αυστηρή και ενιαία δομή (στα μεγάλα μυθιστορήματα της εποχής μας αυτή η διάρθρωση δεν πετυχαίνεται ποτέ).

Για τον Όμηρο, όλα ήταν ένας θεατρικός διάκοσμος, που τον συνέθεσε ο ίδιος, αλλά όχι πάντα με δικά του σκηνικά αντικείμενα. Ωστόσο πουθενά δε νιώθει κανείς το χέρι του σκηνοθέτη. Το γεγονός αυτό προσπάθησαν πολλοί να το χρησιμοποιήσουν ως

αντεπιχείρημα για την ύπαρξη του Ομήρου, αντί να το αξιολογήσουν ως την ύψιστη έκφραση της ποιητικής του τέχνης.

Η τελειότητα των δύο επών δείχνει ότι αποτελούν την κατάληξη μιας μακρόχρονης παράδοσης. Οι Αρχαίοι το είχαν συνειδητοποιήσει, αφού ο Αριστοτέλης γράφει στην *Ποιητική* του: «Δεν ξέρουμε κανένα ανάλογο ποίημα πού να έχουν συνθέσει οι πριν από τον Όμηρο ποιητές, όλα όμως δείχνουν ότι υπήρξαν αρκετοί». Η εξαφάνιση οποιασδήποτε προγενέστερης λογοτεχνίας οφείλεται ασφαλώς στην απουσία μιας κατάλληλης μεθόδου γραφής. Αν το μυκηναϊκό αλφάβητο ήταν ακόμα σε χρήση (πράγμα πού δεν είναι βέβαιο), ήταν πολύ ατελές για να βοηθήσει ώστε να διασωθεί στην ζωή μας ένα μακρόπνοο λογοτεχνικό έργο. Ο Όμηρος, αντίθετα, μπορούσε να καταφύγει στο αλφάβητο, και το έργο του έκανε να λησμονηθούν όλα τα άλλα που είχαν προηγηθεί.

***Τα ηρωικά έπη Ιλιάδα και Οδύσσεια καθιερώνουν τη γλώσσα της επικής
ποίησης, φορέα επιρροής για όλα τα είδη του λόγου***

α. Π. Το διδακτικό έπος, με κύριο εκφραστή του τον Ησίοδο, έχει θέμα του την ειρηνική ζωή των ανθρώπων, τις γεωργο-κτηνοτροφικές ασχολίες τους, τις προσπάθειες τους για κατασκευή εργαλείων και οργάνωση της καθημερινής ζωής. Ο Ησίοδος αποτελεί συμπλήρωμα του Ομήρου και οι Έλληνες τον μνημόνευαν μαζί μ' εκείνον μολονότι το καλλιτεχνικό του ταλέντο δεν συγκρίνεται μ' αυτό του Ομήρου. Έζησε όχι πολύ αργότερα απ' τον Όμηρο (700 ή 650 π.Χ.) και τον μιμείται στο μέτρο στη σύνταξη και το ρυθμό. Αντίθετα από τον ποιητή της Ιωνίας, δεν έζησε στην αυλή των ισχυρών: ήταν χωρικός από τη Βοιωτία με μια μικρή ιδιοκτησία στους πρόποδες του Ελικώνα. Στον Μέγα Αλέξανδρο αποδίδεται η ρήση ότι ο Όμηρος έγραψε για βασιλιάδες, ενώ ο Ησίοδος για χωριάτες, και πράγματι οι δύο ποιητές ενσαρκώνουν τους δύο πόλους των ανθρωπίνων φιλοδοξιών, τη δόξα και τον καρπό. Ο ομηρικός άνθρωπος περπατάει στη γη τυλιγμένος κιόλας με μια ολύμπια λάμψη, ενώ ο ησιόδειος υπηρετεί σ' όλη του τη ζωή τις βουβές και σκοτεινές, αλλά όχι λιγότερο άφθαρτες δυνάμεις του εδάφους. Εδώ, οι αιώνιες αντιθέσεις βρήκαν την εντονότερη έκφρασή τους: το πάθος και το ήθος, ο ηρωικός θάνατος και η αφοσιωμένη στο καθήκον ζωή, η ιπποτική υπερηφάνεια και η αστική τιμή, η τύχη των όπλων και η ευλογία της εργασίας. Στους δύο αυτούς ποιητές εκφράζονται: η έντεχνη ποίηση και η λαϊκή ποίηση, η πλαστική αντικειμενικότητα και η διδακτική υποκειμενικότητα, η τέρψη και η προκοπή. Ο Ησίοδος στο έργο του «**Εργα και Ημέραι**», ποίημα αγροτικό και διδακτικό εκτός των άλλων, τονίζει την αναγκαιότητα ύπαρξης δικαιοσύνης και προτρέπει τους άρχοντες να την εφαρμόσουν, αν θέλουν την αγάπη του λαού τους. Πιο συστηματικά ανέπτυξε τέτοιες σκέψεις αργότερα ο Αριστοτέλης, κυρίως στα Πολιτικά του. Ο Ησίοδος εκθειάζει, επίσης, την αρετή, που ο δρόμος της είναι δύσβατος. Προτρέπει όλους τους ανθρώπους να εργάζονται, γιατί η τεμπελιά και όχι η δουλειά είναι ντροπή. Τέλος, δίνει σοφές συμβουλές για ομαλές ανθρώπινες σχέσεις. Πρέπει επίσης να αναφερθεί ότι στον Ησίοδο ξεχωριστό κόσμο αποτελούν οι «χθόνιοι θεοί» των εγκάτων της γης, που στον Όμηρο δεν παίζουν σχεδόν κανένα ρόλο.

Ενώ η προσωπικότητα του Ομήρου χάνεται εντελώς πίσω από το έργο του, το έργο του Ησιόδου, παρά το τυπικό ύφος, αφήνει έναν απόηχο πολύ προσωπικό και μας πληροφορεί με ακρίβεια για την τύχη του πτωχού λαού της υπαίθρου στη γεωμετρική Ελλάδα.

Ο Όμηρος, ο Ησίοδος και οι μιμητές τους είχαν καθορίσει τους κανόνες του επικού είδους και τυποποίησαν την έντεχνη γλώσσα που επιβλήθηκε από τότε για κάθε σύνθεση αυτού του είδους. Χάρη στο Βιργίλιο, οι ποιητές της Δύσης κληρονόμησαν από τον Όμηρο την έννοια του έπους.

Η παρουσία της αρχαϊκής εποχής στα γράμματα δεν είναι τόσο λαμπερή στα έργα της ομηρικής παράδοσης, όσο στο χώρο του **λυρισμού**, δηλαδή της τραγουδισμένης ποίησης, με διπλή μορφή που οι αρχαίοι έδιναν σ' αυτό το λογοτεχνικό είδος: τον *χορό*, (τραγούδι από πολλούς) και τη *μονωδία* (τραγούδι από έναν). Αυτές οι ποιητικές συνθέσεις ανταποκρίνονταν στην έντονη αγάπη για τη μουσική που είχαν πάντοτε οι Έλληνες και τη θεωρούσαν ως βασικό στοιχείο της παιδείας τους.

β. Η λυρική ποίηση θεωρείται απόρροια της κατάστασης που δημιουργήθηκε ύστερα από κοινωνικούς αγώνες, οι οποίοι ανέδειξαν το άτομο σε προσωπικότητα. Εξέφραζε, κατά κανόνα, το παρόν και δεν εξυμνούσε το παρελθόν. Σ' αυτήν ανήκουν τα άσματα που οι αρχαίοι τραγουδούσαν, συνήθως με τη συνοδεία των ήχων της λύρας ή κάποιου άλλου μουσικού οργάνου, και εξωτερίκευαν:

- τα ποικίλα ευχάριστα ή δυσάρεστα συναισθήματα (**μελική ποίηση**, Αλκαίος, Σαπφώ, Ανακρέων, Αλκμάν...),
- το θρήνο, τη θλίψη και τον έρωτα (**ελεγείες**, Τυρταίος, Μίμνερμος, Σόλων, Θεόγνις...),
- τα συναισθήματα και τις σκέψεις ανθρώπινων ομάδων (**χορική ποίηση**, Στησίχορος, Αρίων, Ίβυκος, Βακχυλίδης...). Με τραγούδια, επίσης:
- αποχαιρετούσαν τους νεκρούς (**επιγράμματα**, Σιμωνίδης ο Κείος) και
- τα συναισθήματά τους στους θεούς, τους ήρωες ή τους ολυμπιονίκες (**διθύραμβοι, παιάνες, ωδές**, Βακχυλίδης, Πίνδαρος),
- την ψυχική τους διάθεση στους γάμους και στα συμπόσια (**επιθαλάμια, σκόλια**)

Οι λυρικοί ποιητές ήσαν μουσουργοί με την κυριολεκτική σημασία της λέξης, γιατί ο στιχουργός και ο συνθέτης (συνήθως και ο τραγουδιστής) ήταν ένα και το αυτό πρόσωπο. Σ' όλα αυτά πρέπει να προστεθεί και ο **χορός**. Ο χορός ήταν χορευτική μουσική και τον χαρακτήρα αυτό διατήρησε για πάντα στην Ελλάδα.

Από το 600 π. Χ. κι έπειτα η μουσική γίνεται κορυφαία τέχνη, αυξάνεται ο αριθμός των χορδών της κιθάρας, εισάγεται ο αυλός κι επινοούνται οι νότες. (*Περισσότερα στο αντίστοιχο κεφ. για τις τέχνες*).

Από όλους τους λυρικούς ποιητές, ο μόνος που μπορούμε να κρίνουμε πραγματικά από τα έργα του, είναι ο **Πίνδαρος**, που έζησε το πρώτο ήμισυ του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Παρ' όλο που το μεγαλύτερο μέρος του έργου του έχει χαθεί, τα τέσσερα βιβλία από τους *Επίνικους* που σώθηκαν φανερώουν τη δύναμη της μεγαλοφυΐας του. Όταν αναφέρεται στις νίκες αθλητών στους αγώνες, που οι Έλληνες θεωρούσαν μεγάλη δόξα, ο μεγάλος Θηβαίος λυρικός αναφέρεται με εκπληκτικά περιεκτικό τρόπο σε σχετικούς μύθους, στους οποίους αποδίδει υψηλό θρησκευτικό και ηθικό νόημα. Δεν υπάρχει πιο πυκνός και πιο αστραφτερός ποιητικός λόγος από τον δικό του. Παρά την κάποια ερμητικότητα, πού οφείλεται περισσότερο στην περιεκτική υφή του νοήματος και όχι στην επιλογή των λέξεων ή της σύνταξης, ο Πίνδαρος έγραψε για την αιωνιότητα μερικά λαμπρά και ξεκάθαρα γνωμικά όπως: «*Ο άνθρωπος είναι το όνειρο μιας σκιάς*» ή την γεμάτη πάθος επίκληση πού απευθύνει στον εαυτό του: «*Ψυχή μου, μην ονειρεύεσαι την αθανασία, αλλά εξάντλησε τον χώρο του δυνατού!*».

Λυρική ποίηση είναι αυτή που τραγουδιέται, σε αντίθεση με την αφηγηματική, την επική και τη δραματική, που παριστάνονται (δράμα). Η ελεγεία, ο ίαμβος, η ωδή, το χορικό άσμα είναι οι ποικίλοι τρόποι της.

Η χορική ποίηση στην πρώτη της περίοδο έχει κέντρο τη Σπάρτη, ενώ στην ακμή της έχει εξαπλωθεί παντού. Πριν υποσκελιστεί από το δράμα, γνώρισε τη χρυσή εποχή της με το μεγαλοπρεπές ύφος του Βοιωτού Πινδάρου.

Είναι αναμφισβήτητος ο εξαιρετικός πλούτος της ελληνικής λυρικής ποίησης στην

αρχαϊκή και την κλασική εποχή. Όπως για το έπος, το ελληνικό πνεύμα έδωσε κανόνες για το λογοτεχνικό αυτό είδος σε όλες του τις μορφές. Η μεταγενέστερη φιλολογία, στον αλεξανδρινό κόσμο και στη Ρώμη, θα πλουτίσει περισσότερο τις δυνατότητες της προσωπικής ποίησης. Παρ' όλο όμως που θα διευρύνει το πεδίο έμπνευσης, θα παραμείνει πιστή στις ποιητικές μορφές που εγκαινίασαν οι πρώτοι Έλληνες ποιητές.

γ. Κατά τον 5ο π.Χ. αιώνα αναπτύχθηκε και τελειοποιήθηκε στην Αθήνα η δραματική ποίηση, που «διδασκόταν» στο θέατρο. Κατά τον Αριστοτέλη, η τραγωδία υπήρξε αρχικά αποτέλεσμα αυτοσχεδιασμών. Πρέπει να συνδέεται με την λατρεία του Διονύσου αφού οι γιορτές που ήταν αφιερωμένες στον θεό συμπεριλάμβαναν και δρώμενα, τα οποία πρέπει να εξελίχθηκαν στο κατοπινό θέατρο. Η πρωταρχική μορφή θεάτρου πρέπει να ήταν ο διθύραμβος, χορικό άσμα (τραγούδι που τραγουδιόταν από ομάδες), που συμπεριλάμβανε αφηγηματικά στοιχεία, δηλαδή διήγηση συμβάντων. Ο εξαιρετικότερος εκπρόσωπος της τέχνης του διθυράμβου υπήρξε ο Αρίων ο κιθαρωδός από την Λέσβο, που εργάστηκε στην Κόρινθο στις αρχές του ΣΤ' αιώνα. Ο Αρίων τελειοποίησε τον διθύραμβο εισάγοντας καθαρά αφηγηματικά αλλά και μιμικά στοιχεία. Η συνέχεια της εξελίξεως του διθυράμβου μεταφέρεται στην Αθήνα, όπου ο σχεδόν μυθικός ηθοποιός Θέσπις του έδωσε ένα πιο θεατρικό χαρακτήρα. Ανάμεσα στα χορικά παρεμβάλλονταν κείμενα που έπρεπε να αποδοθούν με μιμικό τρόπο και έκαναν πιο σαφή τον μύθο που προσπαθούσε να αφηγηθεί ο διθύραμβος ενώ ταυτοχρόνως ενίσχυαν τους ρόλους ατόμων, σε αντίθεση με τις ομάδες στα δρώμενα. Το σημείο αυτό αποτελεί σταθμό στην εξέλιξη του θεάτρου διότι έτσι εισήχθη αυτόματα η έννοια του ηθοποιού σε αντιδιαστολή με τον χορό.

Ο μεγάλος φιλόλογος Βιλαμόβιτς - Μέλλεντορφ διατύπωσε την άποψη ότι ο διθύραμβος αρχικά ήταν άσμα του Σόλωνα προς τιμή του Διονύσου, που ο Αρίων στην Κόρινθο το μετέτρεψε σε χορικό άσμα. Ο Θέσπις ακολούθως χρησιμοποίησε τον υποκριτή για να απαγγέλλει τους ιαμβικούς στίχους γραμμένους σε αττική γλώσσα, ενώ ο χορός κράτησε για λόγους παραδοσιακούς τη δωρική γλώσσα. Έτσι εξηγείται το γιατί τα διαλογικά μέρη της τραγωδίας γράφονται στην αττική και τα χορικά στη δωρική διάλεκτο. Όμως η ουσία του δράματος δεν είναι ο διάλογος αλλ' η «δράση», από το ρήμα δράω-ω που σημαίνει πράττω. Γι' αυτό και ο Αριστοτέλης στον πολυθρύλητο ορισμό της τραγωδίας λέει: *«Ἔστιν οὖν τραγωδία μίμησις πράξεως σπουδαίας καὶ τελείας, μέγεθος ἐχούσης, ἡδυσμένῳ λόγῳ χωρὶς ἐκάστῳ τῶν εἰδῶν ἐν τοῖς μορίοις, δρώντων καὶ οὐ δι' ἀπαγγελίας, δι' ἐλέου καὶ ἢ ὄβου περαίνουσα τὴν τῶν τοιοῦτων παθημάτων κάθαρσιν»*. [= Η τραγωδία είναι μιμητική πράξη με σοβαρό περιεχόμενο και τέλεια, δηλαδή έχει αρχή, μέση, τέλος, έχει συγκεκριμένη έκταση, που κάθε μέρος της χωριστά έχει δική του καλλιτεχνική έκφραση [(«ἡδυσμένος λόγος»), δηλαδή μέτρο τα διαλογικά, μελωδία τα χορικά], με πρόσωπα που δρουν μπρος στα μάτια των θεατών και δεν απανγέλλουν απλώς αλλά με τη δράση γεννούν στην ψυχή των θεατών τη συγκίνηση και την αγωνία και έτσι επιτυγχάνεται η κάθαρση της ψυχής από τέτοια παθήματα). Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει πως η τραγωδία γεννήθηκε από το δράμα (δράση) των Σατύρων (σατυρικό δράμα) που στην αρχή είχε ευτράπελο χαρακτήρα. Σταδιακά αυτονομήθηκε και πήρε πιο σοβαρό χαρακτήρα. (*«Ἐκ μικρῶν μύθων καὶ λέξεων γελοίας διὰ τὸ ἐκ σατυρικοῦ μεταβαλεῖν, ὄψέ ἀπεσεμνύθη»*). Η τραγωδία, λέει ο Αριστοτέλης («Ποιητική», 1449 α) είχε αρχικά αυτοσχεδιαστικό χαρακτήρα και δημιουργοί της ήσαν οι κορυφαίοι του χορού (*«Ἀπὸ τῶν ἐξαρχόντων τὸν διθύραμβον»*). Μια μαρτυρία που διασώζει ο βυζαντινός Ιωάννης Διάκονος επιβεβαιώνει την άποψη του Αριστοτέλη. Η μαρτυρία αυτή λέει πως όταν οι άνθρωποι εγκατέλειψαν τον πρωτόγονο βίο κι ασχολήθηκαν με τη γεωργία έκαναν γιορτές για να προσφέρουν στους θεούς μέρος της συγκομιδής τους. Οι άρχοντες για να δώσουν αίγλη στη γιορτή καθιέρωσαν αρχικά την κωμωδία, που ευρετής της ήταν ο Σουσαρίων.

Επειδή όμως η κωμωδία πήρε πρόστυχο χαρακτήρα, δημιουργήθηκε σαν αντίβαρο

η τραγωδία. Και τα δύο είδη, λέει ο Αριστοτέλης, δημιούργησαν οι Αθηναίοι. Το τραγικό δράμα επινόησε ο Αρίων, όπως λέει ο Σόλων, όμως ο Δράκων ο Λαμψακηνός υποστηρίζει πως η πρώτη δραματική θεατρική παράσταση δόθηκε στην Αθήνα από το Θέσπι.

Άρα, ακόμη και στην αρχαιότητα υπήρχε διάσταση γνώμων για τη γέννηση της τραγωδίας. Επίσης και το όνομα τραγωδία γεννά απορία. Άλλοι λένε πως το «τράγων ωδή» σημαίνει «ωδή» που άδεται από χορό που τα μέλη του λέγονται «τράγου», επειδή είναι ντυμένοι σαν τράγοι (πράγμα που επιβεβαιώνεται και από τις παραστάσεις αγγείων) και άλλοι διότι η αμοιβή των χορευτών ήταν ένας τράγος. Δηλαδή «ωδή έναντι αμοιβής τράγου», άποψη πάντως εξεζητημένη. Ωστόσο, εδραία παραμένει η άποψη πως η τραγωδία προήλθε από τη διαπλοκή του χορού με τον κορυφαίο που ενσάρκωνε το θεό στις σχέσεις του με τους πιστούς. Οι σχέσεις εκφράζονται με τον όρο «πλοκή» που αποδίδει την ανέλιξη του μύθου.

Η δραματική ποίηση έδωσε δείγματα λαμπρά, που καθιέρωσαν αυτό το είδος σε όλη τη μετέπειτα ιστορία του ανθρώπου. Είχε θέματα ποικίλα (από τη μυθολογία, την καθημερινή ζωή και την ιστορία) αλλά πάντα ανθρώπινα, που οι δραματουργοί τα παρουσίαζαν -ανάλογα με το ειδικό περιεχόμενο τους - ως **τραγωδίες, κωμωδίες ή σατυρικά δράματα**, στις γιορταστικές εκδηλώσεις προς τιμήν του θεού Διονύσου.

Οι γιορτές αυτές και οι θεατρικές παραστάσεις προετοιμάζονταν προσεκτικά από τους αξιωματούχους της Πόλεως. Ο επώνυμος άρχων και οι βοηθοί του ήταν οι βασικοί υπεύθυνοι για την οργάνωση των εορτών και των παραστάσεων. Η ομάδα αυτή επέλεγε τους ποιητές, τους ηθοποιούς και τους χορηγούς, τους πολίτες που θα αναλάμβαναν μέρος των εξόδων. Οι χορηγοί πλήρωναν για την εκπαίδευση και διδασκαλία των ερασιτεχνών ηθοποιών που - αποτελούσαν τον χορό αλλά και την αποζημίωση που ελάμβαναν για την εγκατάλειψη των εργασιών τους όσο διαρκούσε η προετοιμασία. Ακόμη ο χορηγός ήταν υπεύθυνος για την εξασφάλιση κατάλληλου χώρου για τις πρόβες αλλά και την διατροφή όσων συμμετείχαν σε αυτές. Η χορηγία θεωρούνταν σημαντικότερη υπηρεσία στον δήμο αν και προς το τέλος του Δ' αιώνα καταργήθηκε τελικά, μάλλον για πολιτικούς λόγους, και ο δήμος αναλάμβανε όλα τα έξοδα.

Καθοριστικός ήταν ο ρόλος του ποιητή. Ήταν ταυτόχρονα χορογράφος και ηθοποιός, και οι τρεις τραγωδίες που έπρεπε να παραδώσει αποτελούσαν πραγματική **τριλογία**. Αργότερα οι απαιτήσεις αυτές καταργήθηκαν. Εξάλλου, ο ποιητής έπρεπε να γράψει ένα σατυρικό δράμα που αποτελούσε εύθυμη κατάληξη της τραγωδίας. Δεν έπρεπε μόνο να κατέχει τα μυστικά της ποίησης, αλλά να επινοεί κάθε τόσο μόνος του τη μουσική και τους χορούς, ικανότητες που δύσκολα βρίσκει κανείς συγκεντρωμένες σε κάποιον σήμερα.

Ο πραγματικός ήρωας του έργου, όμως, ήταν ο χορός. Αυτός περικλείει το νόημα του δράματος, το νόημα της ζωής. Ενσαρκώνει τη φωνή του κοινού που ασκεί αμείλικτη κριτική στην ύβρη των πρωταγωνιστών του αρχαίου μύθου. Ως εκφραστής της κοινής γνώμης είναι σοφότερος, αλλά και πεζότερος από τους φορείς της δράσης. Αντιπροσωπεύει μια άλλη διάσταση που δίνει βάθος στους γραμμικούς διαλόγους.

Το δράμα, χωρίς τους κατοπινούς διαχωρισμούς (τραγωδία – κωμωδία – σατυρικό δράμα), έχει σχέση με τη λατρεία του θεού Διονύσου και ιδιαίτερα με το διθύραμβο, χορικό άσμα ανδρών μεταμφιεσμένων σε σατύρους, που έκαναν μιμητικές κινήσεις. Στο μελαγχολικό διθύραμβο του φθινοπώρου έχει την καταγωγή της η τραγωδία. Με τον εύθυμο διθύραμβο της άνοιξης συνδέεται η κωμωδία.

Αναπτύσσεται και γνωρίζει, σε αττική διάλεκτο, την πιο υψηλή ακμή του στην Αθήνα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Ο μεικτός χαρακτήρας της γλώσσας και του ρυθμού του οφείλεται στο ότι διατηρεί στοιχεία από τη λυρική και την επική ποίηση.

Η κωμωδία, τραγούδι του κόμου, της θορυβώδους γιορτής μετά τη λατρευτική τελετή προς τιμήν του Διονύσου, συνδέεται με τη λαϊκή ευθυμία γύρω από την περιφορά ενός φαλλού και τη γιορταστική πομπή.

Μεγάλα ονόματα δημιουργών δραματικής ποίησης:

—**Αισχύλος** (*Πέρσαι, Ικέτιδες, Επτά επί Θήβας, Προμηθεύς Δεσμώτης, Ορέστεια*).

Συμμετέχει για πρώτη φορά σε τραγικό αγώνα γύρω στο 500 π.Χ. Στα 42 του χρόνια κέρδισε την πρώτη του νίκη. Έγραψε περίπου 90 δράματα κι απ' αυτά σώθηκαν τα επτά προαναφερθέντα. Ο ίδιος αποκαλούσε τα δράματά του ψίχουλα στο τραπέζι του Ομήρου. Διαπνέεται από θρησκευτική πίστη, αντλημένη από τις παραδοσιακές πηγές της θρησκείας και παρουσιάζει τους θνητούς υποταγμένους στη *Νέμεση*, την εκδίκηση των θεών που τιμωρούν κάθε υπερβολή και κάθε παραβίαση του ιερού νόμου Στο επίκεντρο του αισχύλειου κόσμου βρίσκεται η Δίκη, η θεά της δικαιοσύνης, από την εξουσία της οποίας δε μπορεί να ξεφύγει κανείς. Ίσως η βαθύτερη γνώμη του ποιητή να ήταν ότι ο δράστης είχε πάντα άδικο.

—**Σοφοκλής** (*Αντιγόνη, Οιδίπους Τύραννος, Οιδίπους επί Κολωνώ, Αίας, Ηλέκτρα, Φιλοκτήτης, Τραχίνια και το σατυρικό δράμα Ιχνευταί*).

Άνδρας με περιβλεπτή χάρη και ομορφιά πέτυχε σε ηλικία μόλις 28 ετών την πρώτη του νίκη και την ακολούθησαν άλλες 23. Ήταν 30 χρόνια νεώτερος από τον Αισχύλο, φτάνοντας στο απόγειο της ακμής του όταν εκείνος πέθανε. Από τα έργα του σώθηκαν 7 και 1 σατυρικό δράμα. Στο Σοφοκλή η τραγική ειρωνεία κορυφώνεται κι εκλεπτύνεται. Συνίσταται στο γεγονός ότι ο άνθρωπος νομίζει ότι ενεργεί ελεύθερα, ενώ στην πραγματικότητα είναι έρμαιο σκοτεινών δυνάμεων. Η δράση στο έργο του έχει πολλές διακυμάνσεις. Αρέσκειται στους αιφνιδιασμούς, στην τεχνητή απόκρυψη, στην ξαφνική αποκάλυψη, παραπλανά ακόμη το θεατή με τους περισπασμούς. Όλα αυτά τα τεχνάσματα δεν τα ήξερε ο Αισχύλος. Το έργο του συνδυάζει φιλοσοφική βαθύτητα και λαϊκότητα, χαρακτηρίζεται από δραματουργική δεξιοτεχνία, κρυστάλλινη διαύγεια της γλώσσας και βρίσκει κανείς σ' αυτό τη διάπλαση οικουμενικών μορφών. Οι θεοί στο έργο του Σοφοκλή είναι απρόσιτοι κι ανεξιχνίαστοι. Ο άνθρωπος, τέλος δεν είναι το μέτρο του παντός, όπως οι Σοφιστές ισχυρίζονταν· αν στην παγκόσμια τάξη υπάρχει κάτι το παράλογο ή ανήθικο, αυτό δεν αποδεικνύει ότι είναι ατελής η παγκόσμια τάξη, αλλά η ανθρώπινη λογική και ηθική. Ο Σοφοκλής κεντρίζει το ενδιαφέρον μας για τα θύματα μιας σκληρής μοίρας, που οι απρόοπτες αλλαγές της έρχονται ν' απογοητεύσουν τους υπολογισμούς και την υπεροψία των ανθρώπων.

—**Ευριπίδης** (*Άλκηστις, Ηρακλείδα, Ανδρομάχη, Ικέτιδες, Ηρακλής μαινόμενος, Τρωάδες, Εκάβη, Ηλέκτρα, Ιφιγένεια εν Ταύροις, Ιφιγένεια εν Αυλίδι, Μήδεια, Ιππόλυτος, Κύ-κλωψ, Βάκχαι, Ρήσος, Φοίνισσαι, Ορέστης, Ίων, Ελένη*).

Συμπυκνώνει με τον πιο εντυπωσιακό τρόπο όλες τις τάσεις της εποχής του. 15 χρόνια νεώτερος απ' τον Σοφοκλή, πέθανε ένα χρόνο πριν απ' αυτόν. Την πρώτη του εμφάνιση στη σκηνή έκανε τη χρονιά που πέθανε ο Αισχύλος. Κέρδισε το πρώτο βραβείο 4 ή 5 φορές, αλλά ήταν μάλλον ο πιο δημοφιλής από τους τρεις τραγικούς όσο ζούσε ακόμη. Σώθηκαν 18 ολόκληρα έργα του και πολυάριθμα αποσπάσματα, σχεδόν το ¼ της συνολικής του παραγωγής. Το ταλέντο του εκδηλώθηκε περισσότερο στη μουσική σύνθεση επιχειρώντας να συνδέσει στενά τη μελωδία με τη σκέψη. Οι επικρίσεις των κωμωδιογράφων στρέφονται κυρίως εναντίον της μοντέρνας μουσικής του. Με τον Ευριπίδη ανακαλύπτεται η γυναικεία ψυχή και το ερωτικό δράμα. Η Σοφιστική άσκησε

μεγάλη επίδραση στη σκέψη του· στον Ευριπίδη δεν υπάρχουν πια παρά μόνον άνθρωποι, και σ' αυτό οφείλεται η βαθιά αισιοδοξία του. Ξεγελασμένοι από δυνάμεις που τους ξεπερνούν, οι δύστυχοι άνθρωποι υποφέρουν αναρίθμητα δεινά, για τα οποία είναι συχνά υπεύθυνοι και μέσα απ' αυτά ανυψώνεται μερικές φορές το μεγαλείο της ψυχής τους. Στους ήρωές του ενσαρκώνονται τα βασανιστικότερα προβλήματα της καρδιάς του και της εποχής του, και φαίνεται ότι αυτός ήταν ο λόγος που ο Αριστοτέλης αποκαλούσε αυτόν το σκυθρωπό ποιητή, στον οποίο οι θεοί δε χάρισαν ούτε τη στιβαρότητα του Αισχύλου ούτε τη λαμπρότητα του Σοφοκλή, **τραγικώτατον**, τον πιο τραγικό απ' όλους.

Πιο μακριά από τις σύγχρονες απόψεις μας βρίσκεται η κλασική ελληνική **κωμωδία**. Από το τέλος του 6ου αιώνα, ο Επίχαρμος από τη Σικελία είχε συνθέσει σε δωρική διάλεκτο κωμωδίες που δεν γνωρίζουμε καλά, αλλά που οι αρχαίοι, και πρώτος ο Πλάτων, εκτιμούσαν πολύ, για τη σωστή παρατηρητικότητα που περιείχαν και για την αξία των γνωμικών που τις στόλιζαν. Επίσης σε δωρική χώρα, στα Μέγαρα, κοντά στην Αθήνα επικρατούσε ή σταθερή παράδοση κωμικών επεισοδίων με χοντροκομμένα αστεία. Η επίδραση αυτών των πρώτων δοκιμών, συνδυασμένη στην Αττική με τολμηρά τραγούδια και βωμολοχίες που συνόδευαν τις διονυσιακές παρελάσεις, δημιούργησε την αρχαία λεγόμενη κωμωδία, που πήρε τη θέση της δίπλα στην τραγωδία στους επίσημους διαγωνισμούς που οργανώνονταν κατά τις εορτές του Διονύσου. Μετρούσαν σαράντα ποιητές «αρχαίων» κωμωδιών, πράγμα που δείχνει την επιτυχία αυτού του τυπικού αθηναϊκού λογοτεχνικού είδους κατά τον 5ο αιώνα. Ο **Κρατίνος**, που άρχισε να γράφει κατά το 455 π.Χ., ο **Εύπολις** και ο **Αριστοφάνης** (Αχαρνής, Ιππής, Νεφέλαι, Σφήκες, Πλούτος, Ειρήνη, Όρνιθες, Λυσιστράτη, θεσμοφοριάζουσαι, Βάτραχοι, Εκκλησιάζουσαι), κατά το τελευταίο τέταρτο του αιώνα, υπήρξαν οι πιο ένδοξοι αντιπρόσωποι της κωμωδίας. Μόνο του Αριστοφάνη όμως, έχουν διασωθεί ολόκληρα έργα, που δίνουν μια πολύ συγκεκριμένη ιδέα για τις προτιμήσεις του κοινού της Αθήνας.

Η «αρχαία» κωμωδία είναι πάντοτε έργο περιστάσεων και αγώνων, που δεν ενδιαφέρεται για την αληθοφάνεια και προσπαθεί κυρίως να προκαλέσει το γέλιο με κωμικές επινοήσεις και συνεχείς υπαινιγμούς σχετικά με την επικαιρότητα. Το θέμα είναι συνήθως μια υπόθεση φανταστική ή γκροτέσκα, που παρουσιάζει ο πρωταγωνιστής με την παρουσία ενός χορού προσώπων αστεία μεταμφιεσμένων σε ανθρώπους, ζώα ή έννοιες προσωποποιημένες. Πολλά επεισόδια δείχνουν πως ο ήρωας φθάνει στον σκοπό του παρά τα εμπόδια. Ακολουθεί ένα ιντερμέδιο, όπου ο χορός απευθύνεται στο κοινό και που δεν έχει καμιά σχέση με την υπόθεση, αλλά εκφράζει τα συναισθήματα του ποιητή σχετικά με διάφορα επίκαιρα θέματα. Έπειτα, μια νέα σειρά επεισοδίων παρουσιάζει τις συνέπειες της κατάστασης που έχει δημιουργηθεί και τέλος το έργο κλείνει με μια πομπή, όπου ο χορός βγαίνει από το θέατρο υμνώντας τον Διόνυσο. Με βάση αυτό το πρότυπο, οι ποιητές είχαν ευρύ πεδίο για να διασκεδάσουν το κοινό όπως ήθελαν: από το αστειολόγημα έως την εκλεπτυσμένη λογοτεχνική παρωδία, από τη βωμολογία και την αισχρολογία έως τη λεπτότατη ποίηση, από τη βάνουση προσωπική ύβρη έως την κωμική παρατήρηση των χαρακτήρων, όλα ήταν επιτρεπτά και όλα αρεστά. Η ποικιλία των τόνων είναι απέραντη στον Αριστοφάνη και η ευκολία με την οποία περνάει από το πιο χονδροειδές στο πιο λεπτό αστείο προκαλεί σύγχυση στο σημερινό αναγνώστη. Σήμερα μπορεί να μας ενοχλούν τα χονδρά αστεία ή να μας ξενίζουν οι πολιτικές αναφορές, που δεν καταλαβαίνουμε πάντα, ωστόσο μας γοητεύει η ευγλωττία που δεν ξεθώριασε με το πέρασμα των αιώνων, ο ποιητικός οίστρος και μια αίσθηση της αγροτικής φύσης, που κλείνουν πολλή φρεσκάδα και χάρη. Κανένα άλλο λογοτεχνικό έργο δεν μας φέρνει σε τόσο άμεση επαφή με το λαό της Αθήνας την εποχή του Σωκράτη, του Αλκιβιάδη και του Θουκυδίδη, κανένα άλλο έργο δεν μας δίνει σ' αυτό τον βαθμό την εντύπωση ότι είναι ταυτόχρονα μια μαρτυρία για τον ποιητή και την εποχή του.

Οι τελευταίες κωμωδίες του Αριστοφάνη που γράφτηκαν στις αρχές του 4ου αιώνα π.Χ., είναι πολύ διαφορετικές από τις πρώτες: με τις *Εκκλησιαζούσες* ή τον *Πλούτο*, ο ποιητής προσανατολίζεται σε μια νέα μορφή κωμωδίας, που ονομάζεται «μέση» κωμωδία. Ο ρόλος του χορού έχει περιορισθεί, η φαντασία είναι λιγότερο ελεύθερη. Η σάτιρα των ανθρώπων αντικαθίσταται από την κοινωνική σάτιρα, οι προσωπικές επιθέσεις από την παρουσίαση ανθρώπινων χαρακτήρων, τα αστεία ευρήματα από την παρωδία του μύθου. Οι διάδοχοι του Αριστοφάνη, όπως ο **Αντιφάνης** ή ο **Άλεξίς** από τους Θούριους, φαίνεται πως ήταν παραγωγικοί ποιητές, στους οποίους απέδιδαν εκατοντάδες θεατρικά έργα. Δεν ξέρουμε όμως σχεδόν τίποτα γι' αυτούς και την προσφορά τους στην ελληνική κωμωδία· όσο για την τραγωδία, δεν δημιουργήθηκαν νέα αριστουργήματα τον 4ο αιώνα π.Χ., πριν να φανεί ο **Μένανδρος** (Επιτρέποντες, Σαμία, Ηρώς, Κόλαξ, Γεωργός, Κιθαριστής, Περικειρομένη), που ανήκει πια στην ελληνιστική εποχή.

β. Πεζός λόγος

Τα πρώτα γραπτά μνημεία ελληνικού πεζού λόγου τοποθετούνται χρονικά στον 8ο αιώνα π.Χ. (το 776 π.Χ. άρχισε η αναγραφή των ολυμπιονικών). Η ποίηση είχε αναπτυχθεί πολύ νωρίτερα αλλά σε προφορική μορφή.

Ο πεζός λόγος διακρίνεται σε **Φιλοσοφία, την Ιστοριογραφία και τη Ρητορεία.**

Φιλοσοφία

Οι διάφορες επιστήμες (π.χ. Φυσική, Βιολογία, Ιστορία) μελετούν επιμέρους τομείς γνώσης: φυσικά φαινόμενα, βιολογικά φαινόμενα, ιστορικά γεγονότα, αντίστοιχα. Αλλά καμιά επιστήμη δεν ασχολείται με το θεμελιακό ερώτημα: τι είναι γνώση. Αυτό είναι θέμα ενός κλάδου της Φιλοσοφίας, που ονομάζεται **Γνωσιολογία**. Άλλοι κλάδοι της Φιλοσοφίας είναι: η **Αισθητική** (που επιχειρεί απάντηση στο ερώτημα: τι είναι **ωραίο** και τι **τέχνη**), η **Ηθική** (που ασχολείται με το τι σημαίνει **καλό** και τι **κακό** στη συμπεριφορά των ανθρώπων) και η **Μεταφυσική** (που εξετάζει απορίες, όπως: τι υπάρχει πέρα από τα φυσικά όρια του ανθρώπου, πέρα από τον ορατό κόσμο μας, πριν απ' αυτόν, ύστερα από το θάνατο).

Τέτοια ερωτήματα άρχισαν να διατυπώνουν οι σοφοί από την αρχαϊκή περίοδο και με την πάροδο του χρόνου διαμορφώθηκε πλούσιος φιλοσοφικός στοχασμός και γράφτηκαν σημαντικά φιλοσοφικά έργα, που όσοι σπουδάζουν Φιλοσοφία τα μελετούν και σήμερα σε όλο τον κόσμο.

Οι μελετητές διακρίνουν τις εξής περιόδους εξέλιξης της ελληνικής Φιλοσοφίας:

Ι. Προσωκρατική περίοδο (6ος, 5ος π.Χ. αιώνες) με: **Ι. Κοσμολογικό προσανατολισμό:** οι φιλόσοφοι **Θαλής, Αναξίμανδρος, Αναξίμανης, Ηράκλειτος, Εμπεδοκλής, Αναξαγόρας, Δημόκριτος** κ.ά. ασχολούνται με ερωτήματα για τον κόσμο, όπως: πώς δημιουργήθηκε, πώς λειτουργεί, ποια είναι η πρώτη ύλη του (το νερό, η φωτιά, το άπειρο ή ο αέρας). Αυτοί οι σοφοί πραγματοποίησαν το μεγάλο βήμα που είναι γνωστό στην ιστορία του φιλοσοφικού στοχασμού ως μετάβαση **οπό τη μυθική αντίληψη για τον**

κόσμο στην προσπάθεια για λογική ερμηνεία του κόσμου. Πρώτοι αυτοί αναζητούν την αιτία για τα όντα και τα φαινόμενα. Η αναζήτηση της αιτίας είναι το πρώτο ερώτημα που θέτει η επιστήμη για όλα όσα ερευνά. Και **Π. Ανθρωπολογικό προσανατολισμό: ο Δημόκριτος** από τους φυσιολόγους, κυρίως οι σοφιστές (**Πρωταγόρας, Πρόδικος, Γοργίας κ.ά.**) και ο **Σωκράτης** αναπτύσσουν τις απόψεις τους για τον άνθρωπο και την κοινωνία.

Ιδιαίτερη δυσκολία παρουσιάζει η κατάταξη του **Πυθαγόρα**, ενώ οι **Ελεάτες** με επικεφαλής τον **Παρμενίδα** θα συγκροτήσουν ένα ξεχωριστό φιλοσοφικό ρεύμα.

Ο **Θαλής** που καταγόταν απ' τη Μίλητο, ο κορυφαίος των επτά σοφών, θεωρήθηκε πατέρας της φιλοσοφίας. Επιδόθηκε σε αστρονομικές και μετεωρολογικές παρατηρήσεις και λέγεται ότι υπολόγισε με απλή μέθοδο το ύψος των πυραμίδων. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, ο Θαλής πίστευε ότι αυτό απ' το οποίο γεννιέται και αποτελείται το κάθε τι είναι το νερό. Ακόμη ο Αριστοτέλης υπέθεσε ότι ο Θαλής κατέληξε σ' αυτή την αντίληψη χάρη στην παρατήρηση ότι η ζωή των ζώων βρίσκεται στο αίμα, των φυτών στο χυμό, και πράγματι η έκφραση του θανάτου στα τελευταία είναι η αφυδάτωση. Εξάλλου το νερό, από την άποψη της μάζας, είναι το κύριο συστατικό του σώματος των φυτών και των ζώων. Αν λάβουμε υπ' όψιν ότι σύγχρονες θεωρίες δέχονται τη μετεξέλιξη της ζωής από το υδρογόνο, η φιλοσοφία του Θαλή δεν είναι τόσο παιδαριώδης όσο πιστευόταν από ορισμένους επιστημονικούς κύκλους.

Ο **Αναξίμανδρος** άκμασε μισή γενιά μετά τον Θαλή και καταγόταν κι αυτός απ' τη Μίλητο. Έγραψε μια πραγματεία «*Περί Φύσεως*» που χάθηκε και στο έργο αυτό διακήρυξε ότι η αρχή του σύμπαντος είναι το άπειρο: διέπει τα πάντα, είναι άφθαρτο κι ακατάλυτο, αθάνατο και μεταστοιχειώνεται σε άλλες μορφές που συνιστούν μορφές της ζωής. Μ' αυτόν τον όρο ο Αναξίμανδρος δεν εννοεί, προφανώς, κανένα από τα εμπειρικά υλικά, γιατί όλα είναι πεπερασμένα και βρίσκονται σε μεταξύ τους ισορροπία, αλλά το υπόστρωμα του κόσμου, που δε μπορούμε να το γνωρίσουμε εμπειρικά παρά μόνο να το συλλάβουμε εννοιολογικά. Θεωρώντας το *άπειρο* ως αρχική μορφή της ύλης και επομένως της ζωής, είχε συλλάβει στην ουσία την αρχή της αφθαρσίας της ύλης. Δίδασκε, τέλος, ότι η γη αιωρείται ελεύθερη στο χώρο, ισορροπώντας σε ίσες αποστάσεις από τις άκρες του κόσμου, και όντας αρχικά ρευστή τα ζώα της ξηράς ζούσαν στο νερό ενώ ο άνθρωπος υπήρξε πρώτα ένα πλάσμα που έμοιαζε με ψάρι. Από τον Αναξίμανδρο το μόνο που διατηρήθηκε σήμερα αυτούσιο είναι μία μόνο ρήση: «*Απ' αυτό που γεννήθηκαν τα όντα σ' αυτό θα επανέλθουν, όπως αρμόζει, γιατί θα τιμωρηθούν και θα επανορθώσουν για την αδικία κατά την τάξη του χρόνου*». Φαίνεται, απ' τη φράση αυτή, ότι έβλεπε τον κόσμο ως ενιαίο σύνολο. Μια αντίληψη που χαρακτηρίζει τη σκέψη ίσως όλων των Προσωκρατικών φιλοσόφων.

Ένας τρίτος Μιλήσιος, ο **Αναξίμενης**, 20 χρόνια νεότερος απ' τον Αναξίμανδρο, θεωρούσε ότι η αρχική ύλη της ζωής ήταν ο *Αέρας*, πιθανόν επειδή υπάρχει παντού και ταυτόχρονα είναι προϋπόθεση για κάθε μορφή της ζωής. Για τη γένεση των ουράνιων σωμάτων είχε διατυπώσει την άποψη ότι δημιουργούνται χάρη στη συμπύκνωση και τη βαθμιαία ψύξη.

Γενικά οι Μιλήσιοι χαρακτηρίστηκαν ως «*Ίωνες φυσικοί φιλόσοφοι*» και οι Έλληνες τους ονόμαζαν «*Φυσιολόγους*». Έζησαν πάντως σε μια εποχή που η θεωρία και το πείραμα, η μεταφυσική και η παρατήρηση δεν είχαν χωριστεί ακόμα σε διαφορετικούς κλάδους.

Οι πρώτοι φιλόσοφοι είναι κοσμολόγοι, φυσιολόγοι. Βγάζουν καθολικά συμπεράσματα για κοσμολογικά φαινόμενα, εμπιστευόμενοι τη λογική. Εισηγούνται για πρώτη φορά τον ορθολογικό τρόπο παρατήρησης και εξήγησης του κόσμου,

επηρεάζοντας καθοριστικά όλη την πορεία της μετέπειτα σκέψης.

Ο **Πυθαγόρας** εγκατέλειψε την πατρίδα του, τη Σάμο και μετανάστευσε στην Κάτω Ιταλία. Εκεί ίδρυσε στον Κρότωνά έναν όμιλο με θρησκευτικό, φιλοσοφικό, πολιτικό και επιστημονικό χαρακτήρα που λειτουργούσε με αυστηρούς κανόνες και ιεραρχία. Ο όμιλος επιδόθηκε σε ιδιαίτερες επιστημονικές επεξεργασίες, κυρίως γύρω απ' τα μαθηματικά και τη μουσική. Τα κυριότερα μαθήματα των Πυθαγορείων ήταν η γυμναστική, η ιατρική και τα μαθηματικά, στα οποία κατέτασσαν την αριθμητική, τη γεωμετρία, την αστρονομία και τη μουσική. Ο μεγαλύτερος πνευματικός τους άθλος ήταν ότι κατάλαβαν πως η αστρονομία και η μουσική ήταν ένα είδος εφαρμοσμένων μαθηματικών. Ανακάλυψαν ότι τα τονικά διαστήματα μπορούν να εκφραστούν με απλές αριθμητικές σχέσεις, φτάνοντας στη βαθυστόχαστη διαπίστωση ότι όλα είναι *μουσική, αρμονία και ρυθμός*. Οι επιστημονικές επιδόσεις του Πυθαγόρα αμφισβητήθηκαν επιπόλαια από ορισμένες πλευρές, ενώ από άλλες υποστηρίχθηκαν με έμφαση. Στην αρχαιότητα του αποδόθηκε ο ρόλος του προφήτη. Ο θρησκευτικός χαρακτήρας του Πυθαγορισμού είχε στενή συνάφεια με τον Ορφισμό, αφού και οι δύο πλευρές πρέσβευαν τη *μετεμψύχωση*. Ένα από τα δόγματα των Πυθαγορείων ήταν η αιώνια επιστροφή στη ζωή, κάτι που δεν απείχε πολύ από μια μαθηματική *κοσμοθεωρία*. Την ιδέα αυτή αναζωογόνησε ο Νίτσε στην τελευταία φάση της φιλοσοφικής του εξέλιξης: «*Η αρχή της διατήρησης της ενέργειας, ισχυρίστηκε, απαιτεί την αιώνια επανάληψη*».

Την ίδια περίπου εποχή με τον Πυθαγόρα έζησε ο **Ξενοφάνης**, που κατατάσσεται στους Ελεάτες, αλλά συγγενεύει περισσότερο με το ρεαλισμό των Μιλησίων. Τις αντιλήψεις του για το σύμπαν τις κατέγραψε σ' ένα εξαμετρικό διδακτικό ποίημα, που το μεγαλύτερο μέρος του έχει χαθεί. Για τον Ξενοφάνη υπάρχει μόνον ένας θεός, «*που δε μοιάζει με τους θνητούς ούτε στη μορφή ούτε στη σκέψη*», κι αυτή η θεότητα ταυτίζεται με την ολότητα του κόσμου, *ένα και πάντα*. Υπήρξε ο πρώτος Έλληνας πανθειστής: ταυτόχρονα όμως, όπως όλοι οι μεγάλοι ποιητές, είναι αγνωστικιστής: κανένας δεν έχει αποκτήσει απόλυτη βεβαιότητα για τον θεό και τη φύση ούτε και θ' αποκτήσει ποτέ, γιατί όλα καλύπτονται απ' την επίφαση.

Αυτή τη σκέψη, ότι δηλαδή ο κόσμος μας είναι ένας φαινομενικός κόσμος, την έκαναν ακρογωνιαίο λίθο μιας βαθυστόχαστης φιλοσοφίας οι **Ελεάτες** και κυρίως ο **Παρμενίδης**, «ο μέγας», όπως τον αποκαλούσε ο Πλάτων. Ο Παρμενίδης άκμασε γύρω στο 500 π.Χ. στην Ελέα της Κάτω Ιταλίας. Από το διδακτικό του ποίημα έχουν διασωθεί σήμερα περίπου 150 στίχοι. Το αποτελούσαν δύο μέρη: το πρώτο πραγματευόταν την *αλήθεια*, και το δεύτερο τη *δόξα*, δηλαδή τη γνώμη, τη *δοξασία*, (ή τον *αληθινό* και τον *αισθητό* κόσμο αντιστοίχως). Το «είναι» είναι ένα και μοναδικό, δεν έχει αρχή και τέλος, είναι συνεχές, είναι ταυτόχρονα τα πάντα· αλλά η φύση που μας περιβάλλει δεν επιβεβαιώνει αυτή τη θέση, αφού μας παρουσιάζει πολυειδία, μεταβολή και φθορά. Επομένως η φύση και όσα μας παρουσιάζει είναι «*δόξαι βροτών*», πλάνη, ενώ το αμετάβλητο «είναι» που είναι προϊόν καθαρά της νόησής μας (αποκομμένης απ' τις πληροφορίες των αισθήσεών μας) αποτελεί την αλήθεια κι επομένως την πραγματικότητα. Επομένως αυτό που εμείς ονομάζουμε «γίγνεσθαι» είναι μια ψευδαίσθηση. Τη σκέψη του αυτή, ο Παρμενίδης, προσπαθεί να στηρίξει διαλεκτικά: το «είναι» δε μπορεί να δημιουργήθηκε ούτε από το «είναι», γιατί αυτό είναι ο ίδιος ο εαυτός του, ούτε από το μη-«είναι», γιατί αυτό δεν υπάρχει καθόλου· δε μπορεί να φθαρεί, γιατί τότε θα γινόταν το αντίθετό του, θα γινόταν μη-«είναι». Ο κόσμος, λοιπόν, των αισθήσεων είναι ανύπαρκτος.

Αυτό ακριβώς το σημείο της παρμενιδικής φιλοσοφίας επεξεργάστηκε ο μαθητής του Παρμενίδη **Ζήνων**. Ο Αριστοτέλης αποκαλεί τον Ζήωνα πατέρα της μεταφυσικής. Ξακουστές είναι οι «απορίες» του, γνωστές ως «παράδοξα», στις οποίες δε μπορεί κανείς

ν' απαντήσει. Διατυπώνοντας τα «παράδοξά» του απέρριπτε την κίνηση.

Ταυτόχρονα με τον Ζήωνα άκμασε ο **Ηράκλειτος** από την Έφεσο, που πρέσβευε το αντίθετο ακριβώς απ' ό,τι ο Παρμενίδης και ο Ζήων. Το αξίωμα του βασιλιά-θυσιαστή που είχε μεταβίβασε στον αδελφό του για ν' αφοσιωθεί απερίσπαστος στη φιλοσοφία. Γενικά περιφρονούσε το δήμο θεωρώντας ότι άγεται και φέρεται από δημαγωγούς. Ολόκληρη η αρχαιότητα θεωρούσε τον Ηράκλειτο «σκοτεινό», κι ο Σωκράτης, όταν διάβασε το βιβλίο του «Περί φύσεως», έλεγε γι' αυτόν: «Όσα κατάλαβα δείχνουν υψηλό πνεύμα, και, όπως πιστεύω, το ίδιο δείχνουν κι όσα δεν κατάλαβα· αλλά για την εξιχνίασή τους χρειάζεται ένας Δήλιος δύτης» (η Δήλος φημιζόταν για τους δύτες της). Τα αποσπάσματα του Ηρακλείτου που σώθηκαν συνιστούν συμπυκνωμένους αφορισμούς και αποκαλύπτουν έναν ιδιαίτερο τρόπο εκφράσεώς του που εσκεμμένα τον επέλεξε. Είναι αποσπασματικές γριφώδεις φράσεις, αλλά πολύ πιθανό είναι ότι ολόκληρο το βιβλίο του αποτελούνταν από τέτοιες ψηφίδες. Η πιο περίφημη, ίσως, ρήση του: «Στα ίδια ποτάμια μπαίνουμε και δε μπαίνουμε, είμαστε και δεν είμαστε αυτοί που μπαίνουν, γιατί δε μπορεί να μπει κανείς δυο φορές στο ίδιο ρεύμα», σημαίνει ότι όλα τα επίγεια πράγματα υπόκεινται σε συνεχή αλλαγή, ότι ολόκληρη η ύπαρξη είναι ένα τέτοιο ποτάμι. Ο Ηράκλειτος θεωρεί ότι η φύση μας εξαπατά με διαμετρικά αντίθετο τρόπο απ' ό,τι ο Παρμενίδης πίστευε: ότι μας παρουσιάζει την εικόνα ενός ασάλευτου «είναι». Η επίφαση του αμετάλλακτου δημιουργείται όταν δύο αντίρροπες δυνάμεις ισορροπούν. Κάθε γεγονός είναι αποτέλεσμα αυτοδιάσπασης και επανασυμφιλίωσης, ο πόλεμος είναι πατέρας των πάντων, η έρις, η διαμάχη είναι ο παλμός του κόσμου. Όπως ακριβώς στον Ηράκλειτο, έτσι και στον Χέγκελ κάθε κατάσταση εμπεριέχει τη μετάβαση στην αντίθετή της: η νύχτα γεννάει τη μέρα, η μέρα τη νύχτα, επομένως η νύχτα είναι λανθάνουσα μέρα και η μέρα δυνητική νύχτα. Από το άψυχο γεννιέται το έμψυχο και το αντίθετο, από τον ζύπνιο ο ύπνος κι αντίστροφα. Το ίδιο συμβαίνει με το καλοκαίρι και τον χειμώνα, την πείνα και τη χόρταση, την κούραση και την ξεκούραση, την υγεία και την αρρώστια, τα νιάτα και τα γηρατειά. Αυτή η εξισορρόπηση - αρμονία κυριαρχεί παντού και σ' όσους αντιτείνουν ότι δεν γίνεται αντιληπτή ο Ηράκλειτος απαντάει: **«ἁρμονίῃ ἄφανής φανερῆς κρείπτων»**. Απ' όλα αυτά βγαίνει το συμπέρασμα ότι μπροστά στη θεότητα όλα είναι εξίσου ωραία, καλά και δίκαια, «μόνον οι άνθρωποι θεωρούν το ένα άδικο και το άλλο δίκαιο». Αυτός ο κόσμος, που υπήρχε ανέκαθεν και θα υπάρξει παντοτινά, είναι μια «αιώνια φωτιά, που αναβοσβήνει με μέτρο». Αυτή η φωτιά δεν είναι μια αρχέγονη ύλη, αλλά ο παγκόσμιος λόγος που εξουσιάζει τα πάντα, η παγκόσμια ψυχή που διέπει τη ζωή. Την ακριβή αναλογία ανάμεσα στη ζωή και τη φωτιά αποκάλυψε η σημερινή επιστήμη· η ανθρακούχα τροφή καίγεται στον οργανισμό, καθώς οξειδώνεται από το οξυγόνο που εισπνέεται.

Ο **Εμπεδοκλής** που πέθανε γύρω στο 430 π.Χ. έζησε στον Ακράγαντα της Κάτω Ιταλίας. Στην πολυθρύλητη ζωή του έκανε τον πολιτικό, τον γιατρό και τον θαυματοποιό. Σύμφωνα με ορισμένες δοξασίες αναλήφθηκε στους ουρανοί, ενώ σύμφωνα με άλλες πήδησε μέσα στην Αίτνα. Στη φιλοσοφία του ακολουθούσε πιστά τη μέθοδο των Ιώνων «φυσιολόγων». Συμφωνεί με τον Παρμενίδη ότι δε μπορεί να δημιουργηθεί ούτε να χαθεί τίποτα το πραγματικό και αποδίδει τις μεταβολές των πραγμάτων στη *μίξη* και στον *αποχωρισμό* τεσσάρων απaráλλακτων συστατικών, των **ρίζωμάτων**, «αλλά οι άνθρωποι το ονομάζουν αυτό γίγνεσθαι»: *νερό, γη, αέρας, φωτιά*. Σύμφωνα με τον Εμπεδοκλή αυτό που προκαλεί τη *μίξη* και τον *αποχωρισμό* των στοιχείων αυτών είναι η *φιλία* και το *νείκος*: η φιλία ενώνει, ενώ το νείκος χωρίζει τα ανόμοια στοιχεία. Η αντίληψη αυτή βρίσκει, στις μέρες μας, την επιστημονική της έκφραση στην έννοια της *χημικής συγγένειας*. Εξάλλου προείδε, καθαρότερα απ' τον Αναξίμανδρο τον Δαρβινισμό.

Εκείνος, όμως, που διατύπωσε πιο συγκεκριμένα το προαίσθημα του Αναξίμανδρου για το *νόμο της διατήρησης της ύλης* ήταν ο **Αναξαγόρας**. Γεννήθηκε στις Κλαζομενές και

μετανάστευσε το 460 π.Χ. περίπου στην Αθήνα, θεμελιώνοντας τη φιλοσοφική πρωτοκαθεδρία αυτής της πόλης, που διατηρήθηκε πάνω από 1000 χρόνια. Εξηγούσε την αισθητηριακή αντίληψη του ανθρώπου με το φαινόμενο της αντίθεσης: το σώμα πρέπει να είναι κρύο για να νιώσει ζέστη. Θεωρούσε κι αυτός ότι κάθε μεταβολή οφείλεται στη μίξη και τον αποχωρισμό, όχι όμως των τεσσάρων στοιχείων του Εμπεδοκλή, αλλά ενός μεγαλύτερου πλήθους από στοιχειώδεις ύλες, τα «σπέρματα», ή όπως ο Αριστοτέλης τα ονόμαζε, τα «ομοιομερή», αυτά δηλ. που αποτελούνταν από όμοια μέρη. Πρόκειται, απλούστατα, για τα στοιχεία της σύγχρονης χημείας. Στη θεωρία του για το «*νοῦ*» ο Αναξαγόρας είναι φυσιοκράτης. Ο νους είναι η παγκόσμια αρχή που κυβερνά τα πάντα, έπλασε τον κόσμο και ρύθμισε τις λειτουργίες του. Ο νους έχει στη σκέψη του υλικό περιεχόμενο, όπως ο ίδιος αναφέρει, είναι το ελαφρότερο και αμιγέστερο απ' όλα τα στοιχεία. Είναι πιθανό να εννοούσε με τον παγκόσμιο νου την αρχή της σκοπιμότητας που είναι έμφυτη στο καθετί.

Την ίδια εποχή με τον Σωκράτη έζησε ο **Δημόκριτος**, που ενσάρκωνε έναν διαφορετικού τύπου φιλόσοφο. Ήταν Αβδηρίτης, αλλά ήρθε μόνο μία φορά στην Αθήνα, όπου δεν τον ήξερε κανένας· φαίνεται πως η επιδειξιμανία των Σοφιστών, ακόμα και η ανήσυχη διαλεκτική του Σωκράτη τον απωθούσαν. Στα αποσπάσματα που σώθηκαν απ' το έργο του παρατηρούμε το προσωπικό του στιλπνό ύφος, η φυσική και η ηθική του. Έγραψε για τα μαθηματικά και την αστρονομία, τη γεωγραφία και την ορυκτολογία, τη ζωολογία και τη βοτανική, τη μουσική και τη ζωγραφική, την ποίηση και την γλωσσολογία, την γεωργία, την πολεμική τέχνη, την ιατρική και τη μετεωρολογία. Θεωρείται ο δημιουργός της ακριβούς επιστήμης. Πιστεύει ότι στον κόσμο κυριαρχεί η ανάγκη, δηλ. η μηχανική αιτιότητα. Η ύλη στη σκέψη του αποτελείται από **άτομα**, αδιαίρετες μονάδες που δεν διαφορές σε ποσοτικές. Στις βασικές αυτές θέσεις συνίσταται η **ατομική του θεωρία**, που επαναλήφθηκε ουσιαστικά απ' τον **Επίκουρο** και ανανεώθηκε στα μέσα του 17^{ου} αιώνα.

Η θεωρία του Δημόκριτου για την *αίσθηση* αρμόζει στην ατομική του θεωρία: από τα αντικείμενα ξεκολλούν συμπλέγματα ατόμων που μπαίνουν μέσα στα αισθητήρια όργανά μας, άποψη που θυμίζει τη νευτώνεια θεωρία της εκπομπής σύμφωνα με την οποία το φως αποτελείται από υλικά σωματίδια που εκπέμπονται από τα φωτεινά σώματα με ταχύτητα 300.000 χιλιόμετρα το δευτερόλεπτο.

Σύμφωνα με τον Δημόκριτο ακόμα και η ψυχή αποτελείται από άτομα, «*τα άτομα της φωτιάς*», κι αυτό που εμείς χαρακτηρίζουμε συναισθήματα και επιθυμίες είναι οι κινήσεις των ατόμων της φωτιάς. Στη βάση αυτής της υλιστικής ψυχολογίας ο Δημόκριτος ανέπτυξε την ιδεαλιστική του ηθική: οι αισθησιακές απολαύσεις, ισχυρίζεται, σημαίνουν για την αληθινή ηθική συμπεριφορά ό,τι και οι αισθητηριακές εντυπώσεις για την αληθινή γνώση· η ευτυχία και η δυστυχία δεν εξαρτώνται από εξωτερικούς παράγοντες, οι θεοί δεν δίνουν στους ανθρώπους παρά μόνον αγαθά, αλλά η ανθρώπινη μωρία τα μετατρέπει σε δεινά. Ο Δημόκριτος εντοπίζει την αληθινή ευτυχία στην ολιγάρκεια, στην αγνότητα της πράξης και του φρονήματος, στην καλλιέργεια του πνεύματος, και πάνω απ' όλα σε εκείνη την κατάσταση της χαρμόσυνης ψυχικής ηρεμίας, που την ονομάζει *γαλήνη*. Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι ο Δημόκριτος μπορεί να ήταν θεωρητικός υλιστής, αλλά όχι και πρακτικός υλιστής. Μπορεί να είναι κανείς υλιστής, χωρίς αυτό να σημαίνει όμως ότι πιστεύει κατ' ανάγκη στην πραγματικότητα του κόσμου των φαινομένων. Παράδειγμα γι' αυτό είναι ο Δημόκριτος: αναγνωρίζει ως μοναδικές πραγματικές οντότητες τα άτομα και τον κενό χώρο, που δε μπορούν όμως να γίνουν αντιληπτά από τις αισθήσεις. «*Στην πραγματικότητα, αναφέρει, δεν ξέρουμε τίποτα, γιατί η αλήθεια κρύβεται στο βάθος*». Μάλλον ήταν αγνωστικιστής θεωρώντας ότι η γνήσια γνώμη δε μπορεί ποτέ να προκύψει από τις παραπλανητικές εντυπώσεις των αισθήσεων, αλλά μόνον απ' το στοχασμό. Έχει λεχθεί ότι τα άτομα, στη σκέψη του, είναι στην ουσία *ιδέες* και η φυσική του δεν είναι λιγότερο

μεταφυσική απ' ό,τι η πλατωνική και η αριστοτέλεια. Ίσως από τις απώλειες αρχαίων έργων αυτή των έργων του Δημοκρίτου να είναι η πιο λυπηρή, γιατί δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι ο Δημοκρίτος ήταν ένα πνεύμα ισάξιο του Πλάτωνα.

Τον **Αναξαγόρα** και τον **Δημόκριτο** πρέπει να τους φανταστούμε ως γνήσιους επιστήμονες, όπως άλλωστε κι ολόκληρη η εποχή του Περικλή ήταν επιστημονική.

Εξετάζοντας γενικά τους Προσωκρατικούς θα διαπιστώσουμε ότι διατύπωσαν έχουν ποιοτικές ιδιότητες και διακρίνονται μεταξύ τους μόνο στο μέγεθος και στο σχήμα, τη διάταξη και τη θέση. Όλες οι διαφορές οφείλονται στην άνιση κατανομή, όλες οι αλλαγές στην πίεση και την ώθηση αυτών των ατόμων, που ο αριθμός τους είναι άπειρος και η κίνησή τους αιώνια. Η αιτία της κίνησης αυτής είναι κάτι δεδομένο που υπήρχε ανέκαθεν και θα υπάρχει παντοτινά. Έτσι όλα τα φαινόμενα ανάγονται στη μηχανική των ατόμων, όλες οι ποιοτικές σχεδόν όλες τις φιλοσοφικές ιδέες που αναπτύχθηκαν μετέπειτα: Όλοι οι *μονιστές* κατάγονται από τον Θαλή, οι υπέρμαχοι του «*θεός ή φύση*» από τον Ξενοφάνη, οι *φαινομενοκράτες* από τον Παρμενίδη, οι οπαδοί της «*σύμπτωσης των αντιθέτων*» από τον Ηράκλειτο· στον Αναξίμανδρο βρίσκουμε σε εμβρυακή μορφή το νόμο για τη *διατήρηση της ενέργειας* και τη *θεωρία της βαρύτητας*, στον Ζήνωνα τη *θεωρία της σχετικότητας*.

Έθεσαν τα θεμέλια ακόμα και στις θετικές επιστήμες. Ο Θαλής διατύπωσε πολλές σημαντικές γεωμετρικές προτάσεις. Ο Αναξιμένης γνώριζε ότι η σελήνη παίρνει φως από τον ήλιο και εντόπισε την αιτία των σεληνιακών εκλείψεων. Η γη στον Πυθαγόρα έχει γίνει σφαίρα και μάλιστα όχι στο κέντρο του σύμπαντος. Το περίφημο «*πυθαγόρειο θεώρημα*» το απέδειξε με εποπτικό τρόπο, αλλά και πολλά άλλα προβλήματα τα έλυναν οι Πυθαγόρειοι με γεωμετρικές πράξεις· η «*γεωμετρική άλγεβρα*» είναι μια γνήσια ελληνική επιστήμη. Το μεγαλύτερο, όμως, επίτευγμα των Πυθαγορείων είναι η ανακάλυψη του «*ανορθολογικού-άρρητου*» αριθμού.

II. Κλασική περίοδο (5ος, 4ος π.Χ. αιώνες):

Κορυφαίοι εκφραστές της οι **Σοφιστές**, ο **Σωκράτης**, ο **Πλάτων** και άλλοι σωκρατικοί, και ο **Αριστοτέλης**. Ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης έγραψαν τα πιο σημαντικά έργα που σώζονται και διαβάζονται ως σήμερα. Ο Αριστοτέλης δημιούργησε πρώτος τη Λογική, που εξετάζει πώς λειτουργεί το λογικό του ανθρώπου (τι είναι οι **έννοιες**, η **κρίση**, ο **συλλογισμός**).

Η σοφιστική γεννήθηκε στη Σικελία, στις αρχές του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και αρχικά ήταν η επιστήμη του διαλογισμού, με ωφελιμιστικά κίνητρα, αργότερα όμως έγινε η πρακτική της επιχειρηματολογίας, την οποία δυνάμωναν λεκτικά τεχνάσματα κατάλληλα να πείθουν. Οι σοφιστές έδρασαν κυρίως στην Αθήνα, όπου βρήκαν ένα εκλεκτό κοινό, αλλά ήταν σχεδόν όλοι ξένοι.

Οι σοφιστές χρησιμοποιούσαν όλη την κατακτηθείσα γνώση από τους προσωκρατικούς φιλοσόφους, πολλές φορές αντιστρέφοντας ή διαστρέφοντας τα επιχειρήματα τους, όχι για να ασχοληθούν με την μελέτη της φύσεως αλλά με τα προβλήματα της πολιτείας, της πολιτικής, της κοινωνίας αλλά και της λογοτεχνικής παραδόσεως. Οι σοφιστές, χωρίς αμφιβολία, υπήρξαν οι πρώτοι εξειδικευμένοι διδάσκαλοι συγκεκριμένων τομέων της γνώσεως. Βασικό μέσο και βάση της διδασκαλίας τους ήταν η ρητορική, της οποίας δημιουργοί ήταν οι ίδιοι οι σοφιστές —εξ ανάγκης βέβαια, αφού στην πολιτική το μοναδικό μέσο επιτυχίας ήταν να πεισθούν οι ψηφοφόροι. Κύριος σκοπός της διδασκαλίας των σοφιστών ήταν, επομένως, να διδάξουν τους μαθητές τους πώς θα έπειθαν τους ακροατές, ανεξαρτήτως του σκοπού για τον οποίο εκφωνούσαν τον λόγο. Οι σοφιστές εισήγαγαν ως τρόπο διδασκαλίας το σύστημα της σειράς διαλέξεων αλλά και την συγγραφική διδακτικών εγχειριδίων. Ήταν κατ' εξοχήν πλανόδιοι διδάσκαλοι αλλά

φρόντιζαν να ντύνονται πολυτελώς και επιδεικτικούς ενώ έπρεπε να αμείβονται αδρά από τους γονείς των μαθητών.

Ο κορυφαίος των σοφιστών ήταν ο **Πρωταγόρας** (490/480-420), που πίστευε ότι το μέτρο για όλα τα πράγματα είναι ο άνθρωπος, όχι το ανθρώπινο γένος ως σύνολο αλλά το κάθε πρόσωπο ατομικά. «*Πάντων χρημάτων μέτρον άνθρωπος· τῶν μὲν ὄντων ὡς ἐστὶ, τῶν δὲ οὐκ ὄντων ὡς οὐκ ἐστὶν*». Σ' αυτή τη γενική της διατύπωση η άποψη είναι μάλλον αδιαμφισβήτητη, αλλά φαίνεται ότι ο Πρωταγόρας ήθελε να προχωρήσει πολύ μακρύτερα: εννοούσε ότι μόνον η *μεμονωμένη εντύπωση* είναι αυθεντική. Γνώση είναι ό,τι φαίνεται κάθε φορά και ό,τι αισθάνομαι κάθε στιγμή, που μπορεί να είναι τελείως διαφορετικό από αυτό που φαινόταν ή αισθανόμουν πριν λίγο ή θα αισθανθώ στο μέλλον για το ίδιο πράγμα. Δεν υπάρχει μία καθολική αλήθεια αλλά πολλές διαφορετικές αλήθειες, όσες και οι άνθρωποι. Επομένως δε μπορεί να υπάρξει αντικειμενική γνώση και αλήθεια.

Με αυτές του τις σκέψεις έμεινε στον χώρο των αισθήσεων χωρίς να προχωρήσει στο πεδίο της νοήσεως. Αποδεχόταν το θρησκευτικό συναίσθημα αλλά αμφισβητούσε την ύπαρξη των θεών ενώ μάλλον πίστευε ότι το αίσθημα του δικαίου είναι θεϊκό δώρο, θέση που δείχνει ότι πρέπει να έπεφτε σε αντιφάσεις. Ο αρχαίος Έλληνας σοφιστής πίστευε, επίσης, ότι ο άνθρωπος προοδεύει πάντα προς μία ανώτερη και καλύτερη μορφή πολιτισμού.

Παράλληλα ο Πρωταγόρας διακήρυσσε ότι από δύο αντίθετες προτάσεις δεν είναι αληθινή μόνον η μία, αλλά και οι δύο, προαναγγέλλοντας έτσι την εγγελιανή διαλεκτική. Ακόμα η η γνωστή του ρήση: «να κάνω το ασθενέστερο ισχυρότερο» δεν είχε σκοπό να χρησιμεύσει στη στρενοδικία, αλλά στη διευκόλυνση του ψυχολογικού καθήκοντος να βλέπει κανείς τα πράγματα κι από την άλλη πλευρά. Χάρη σ' αυτήν την καταλυτική προβληματική ο Πρωταγόρας κατέληγε συχνά σε πολύ θετικά αποτελέσματα. Με τις έρευνές του π.χ. για την αλήθεια της γλώσσας, έγινε ο θεμελιωτής της επιστημονικής γραμματικής.

Άλλος μεγάλος σοφιστής υπήρξε ο **Γοργίας** (483-376) από τους Λεοντίους της Σικελίας. Ξεκίνησε με τις ιδέες των προσωκρατικών, δηλαδή την φιλοσοφία της φύσεως, αλλά γρήγορα ενώθηκε με τους σοφιστές ανταποκρινόμενος στις επιταγές του καιρού του. Τα τρία βασικά αξιώματα της φιλοσοφίας του ήταν: δεν υπάρχει τίποτα· αν υπήρχε κάτι, θα ήταν αδιανόητο· αν υπήρχε κάτι και ήταν διανοητό, δεν θα μπορούσαμε να το μεταδώσουμε σ' άλλους. Ισχυριζόταν, δηλαδή, ότι τα μέσα με τα οποία κοινοποιούμε τις σκέψεις μας, οι λέξεις, είναι απλά σημαίνοντα («σημεία»), αλλά τα σημαίνοντα διαφέρουν πάντα απ' τα σημαίνόμενα. Άρα καταλήγουμε στο πρωταγορικό αξίωμα ότι ο άνθρωπος είναι το μέτρο των πάντων. Θεωρήθηκε ο θεμελιωτής της έντεχνης αττικής πεζογραφίας, για την οποία έλεγε ότι από την άποψη των εκφραστικών μέσων πρέπει να είναι κοντά στην ποίηση. Ο Γοργίας καλλιέργησε την ρητορική σε τέτοιο βαθμό ώστε να θεωρείται δημιουργός της και ιδίως εισηγητής του Επιδεικτικού Λόγου ενώ συνέγραψε και εγχειρίδιο ρητορικής.

Δύο άλλοι σοφιστές ήταν ο **Ιππίας** από την Ήλιδα, ένα πολυμαθές πνεύμα που όχι μόνο κατείχε όλες τις επιστήμες αλλά και ίδρυσε μερικές νέες, όπως η αρχαιολογία, και ο **Πρόδικος** από την Κω. Για τη φήμη που απολάμβανε ο τελευταίος, αρκεί να αναφερθεί η ρήση: «*Προδίκου σοφώτερος*». Έγραψε συγγράμματα γύρω από σπουδαία ζητήματα και γύρω από τη διαφορά λέξεων που συγγενεύουν εννοιολογικά, θεμελιώνοντας έτσι την επιστήμη της συνωνυμικής.

Όταν κρίνουμε τους Σοφιστές, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι δεν έχει μείνει σχεδόν τίποτα από τα έργα τους.

Από την κοσμογονική αναζήτηση έως τον ορθολογικό σκεπτικισμό, αυτή είναι, με λίγα λόγια, η διαδρομή που ακολούθησε η φιλοσοφική σκέψη των Ελλήνων από τη γένεσή

της μέχρι τη στιγμή που η διδασκαλία του Σωκράτη άρχισε να καρποφορεί.

Ο **Σωκράτης** (470/469-399), γεννήθηκε στην Αθήνα, υπήρξε ο πιο Αθηναίος απ' όλους τους Αθηναίους, γι' αυτό τον λόγο ασκούσε την πιο ανελέητη κριτική στους συμπατριώτες του. Υπήρξε ο διερευνητής της μιας και καθολικής αλήθειας. Σε όλη του την ζωή ήταν άμισθος δάσκαλος όσων ήθελαν να ακούσουν τις ιδέες του και τις διδαχές του και δεν φρόντισε να γράψει τίποτα. Όσο σαγήνευε τους συμπατριώτες του άλλο τόσο τους εκνεύριζε. Ο ίδιος θεωρούσε ότι καθήκον της ζωής του ήταν η «ανθρωπογνωσία». Με τον τρόπο αυτό δεν γινόταν και πολύ δημοφιλής, πολύ περισσότερο αφού χρησιμοποιούσε το μέσο της «ειρωνείας»: καμωνόταν, δηλαδή, πως τάχα αυτός ήταν ο ανήξερρος που έψαχνε να βρει τη γνώση, εκμαιεύοντας την απάντηση που ήθελε από το συνομιλητή του. Η «μαιευτική» του ήταν συνέχεια της ειρωνείας του, οδηγώντας τους μαθητές του στη γνώση του εαυτού τους και της αλήθειας, χάρη στις εύστοχες ερωτήσεις του. Όσα γνωρίζουμε για το άτομο του και τις ιδέες του προέρχονται κυρίως από τον Πλάτωνα και τον Ξενοφώντα.

Η φιλοσοφία του Σωκράτη αναδύεται κυρίως μέσα από τα γραπτά του Πλάτωνα. Το κύριο μέλημα του Σωκράτη ήταν να πείσει τους συμπολίτες του να ανυψώσουν το ηθικό τους επίπεδο και ιδιαίτερα την αρετή σε συνδυασμό με την αναζήτηση της μίας και μοναδικής αλήθειας. Ο Αθηναίος φιλόσοφος πίστευε ότι μόνο με την κατάκτηση των ανωτέρω αξιών οι άνθρωποι θα σκέφτονταν και θα έπρατταν το καλό και σωστό. Ο Σωκράτης δεν ασχολήθηκε με την ρητορική αλλά χρησιμοποίησε τον διάλογο για την εξερεύνηση της αλήθειας και της αρετής. Το υπέρτατο αγαθό για τον φιλόσοφο ήταν η ηθική τελειότητα του ανθρώπου. Χαρακτηριστικό της σκέψης του ήταν ο «ηθικός ορθολογισμός». Για τον Σωκράτη, το να «κατανοεί» κανείς κάτι δεν σημαίνει να το κατέχει με το ένστικτο, αλλά να έχει σαφή λογική αντίληψη γι' αυτό. Ενάρετος κατά τη γνώμη του είναι αυτός που ενεργεί σύμφωνα με σαφείς και εμπεδωμένες έννοιες· κάθε αρετή είναι διδακτή, γιατί είναι μια γνώση. Ο Σωκράτης επιδίωκε να πείσει τους συνανθρώπους του να αποκτήσουν αυτοσυνείδηση και αυτογνωσία, το «γνώθι σαυτόν» που ήταν χαραγμένο στον Ναό του Απόλλωνα στους Δελφούς. Το ανώτατο στάδιο τελειότητας για τον Σωκράτη ήταν ο σωστός τρόπος του να ζει κανείς, το να ζει κανείς με αρετή (ευ ζειν), ακόμη και εάν αυτός περιέκλειε τον κίνδυνο του θανάτου όταν δεν γινόταν αντιληπτός ως ηθική αξία από τους άλλους. Μέσω του διαλόγου, της διαλεκτικής ή της «τέχνης της μαιευτικής», όπως την ονόμασε ο ίδιος, προσπαθούσε να βοηθήσει τον συνομιλητή του να εκφράσει τις ιδέες του ενώ παράλληλα μέσω της ελεγκτικής ήλεγχε το αληθές των συλλογισμών του: **«τό γάρ ἐπισκοπεῖν καί ἐπιχειρεῖν ἐλέγχειν τάς ἀλλήλων φαντασίας τε καί δόξας»**. Ο Σωκράτης παρουσιαζόταν ως ανίδεος στον συνομιλητή του, πράγμα που φαινόταν ως ειρωνεία για κείνους που γνώριζαν ποιος ήταν, αλλά στην πραγματικότητα ήταν συνειδητή έκφραση αγνοίας έτσι ώστε να μάθει τις ιδέες του συνομιλητή του και να αναπτύξει τις δικές του. Μάλιστα φαίνεται ότι συνήθιζε να λέει ότι το μονό που γνώρισε ήταν ότι δεν γνώριζε τίποτα ενώ συνέστηνε στους νέους το **«μηδέν ἄγαν»**, την αποφυγή κάθε υπερβολής.

Ο Σωκράτης θεωρούσε ότι η αναζήτηση της παγκόσμιας αρχής είναι μάταιη και ούτε καν τόσο σημαντική· το αληθινό καθήκον της φιλοσοφίας, κατά την άποψή του, είναι η διαφώτιση του εαυτού μας και η αποκρυστάλλωση της θέλησής μας, δηλαδή η γνώση του εαυτού μας και του καλού.

Σ' όλη του τη ζωή φιλοσοφεί και επομένως η σχέση του με τη φιλοσοφία είναι βιωματική.

Ο ανιδιοτελής και λιτοδίαιτος Σωκράτης, κυρίαρχη μορφή στα τέλη του 5^{ου} αιώνα, με πηγαία γοητεία που αφυπνίζει τους Αθηναίους, υποστηρίζει μια συμπαντική και αιώνια ηθική, έναν κώδικα οδοιπορίας προς την αλήθεια, ταυτόσημη με τον ορθό

λόγο. Η σωκρατική ηθική είναι ανεξάρτητη από το κράτος, αυτονόητη και σεβαστή οργάνωση της ανθρώπινης κοινωνίας. Με τη σκέψη του αποδεσμεύεται η ηθική από τη θρησκεία και καθίσταται επιστήμη.

Ο μαθητής του Σωκράτη Πλάτων υπήρξε ένας από τους μεγαλύτερους φιλοσόφους της Αρχαίας Ελλάδας. Ο Πλάτων (περ. 427-347) γεννήθηκε στην Αθήνα από αριστοκρατική οικογένεια. Αρχικά μαθήτευσε κοντά στον Σωκράτη ενώ μετά ταξίδευσε στην Κάτω Ιταλία και στην Σικελία, όπου προσπάθησε ανεπιτυχώς να πείσει τους διοικούντες για την πρακτική εφαρμογή των ιδεών του.

Υπήρξε αρκετά παραγωγικός και το πλούσιο έργο του κατόρθωσε να σωθεί ολόκληρο. Κατά γενική παραδοχή τα έργα του, μαζί με τα έπη του Ομήρου, αντιπροσώπευαν τα ωραιότερα δημιουργήματα του Ελληνισμού. Οι νεότεροι μελετητές έχουν κατατάξει χρονολογικά τα έργα του.

Η ακτινοβολία του Πλάτωνα απλώθηκε μέσα από τα έργα του, αλλά και από τη διδασκαλία του: δίδασκε από το 387 π.Χ. στο γυμνάσιο που ήταν αφιερωμένο στον ήρωα Ακάδημο, σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά από την πόρτα του Διπύλου, κοντά στην Αθήνα.

Οι πρώτοι του διάλογοι είναι πιστοί στη μέθοδο του Σωκράτη και μας δίνουν μια ικανοποιητική εικόνα της διδασκαλίας του. Αργότερα αναπτύσσει τις προσωπικές του ιδέες με το στόμα του δασκάλου του, που παραμένει ο κύριος συνομιλητής στους διαλόγους του.

Ο Πλάτων διατύπωσε τις ιδέες του στους διαλόγους και στους *Νόμους*. Τα έργα του χαρακτηρίζονται από δύο στοιχεία: τον μύθο και τον έρωτα. Ο μύθος χρησιμοποιείται κυρίως όταν αναλύονται μεταφυσικά προβλήματα, όπως η ψυχή, η αθανασία, ο έρωτας, η ελευθερία, η ύπαρξη του θεού. Ο έρωτας είναι η φιλοσοφία, δηλαδή η πνευματική δημιουργία. Ο πλατωνικός έρωτας, βέβαια, δεν έχει σχέση με την σαρκική επαφή και ιδίως με την παιδεραστία, η οποία καταδικάζεται από τον Πλάτωνα.

Στα ενδιαφέροντα, ηθικού περιεχομένου, έργα του έρχονται να προστεθούν ευρύτερες αναζητήσεις: η κατανόηση του σύμπαντος μέσα από τη θεωρία των Ιδεών (εδώ η σκέψη του συνδέεται με την οντολογία των Προσωκρατικών)· η κατανόηση της φύσης της αθάνατης ψυχής, και τέλος η δημιουργία των νόμων που θα διέπουν την ιδανική πολιτεία, γιατί, όπως θεωρούσε, η μεταφυσική και η ψυχολογία καταλήγουν μοιραία στην πολιτική, που οφείλει να μεταφράζει σε πράξη την ορθότητα της σκέψης.

Το κύριο γνώρισμα της πλατωνικής φιλοσοφίας είναι η θεωρία των ιδεών, δηλαδή η ουσία της αρετής ή η ιδέα της αρετής. Οι ιδέες είναι οι ανώτατες αρχές και αξίες του πνεύματος και ο φιλόσοφος στήριζε την θεωρία του στις ιδέες της δικαιοσύνης και της σωφροσύνης. Με τις πλατωνικές «ιδέες» η γνήσια πραγματικότητα του κόσμου των φαινομένων εκφράζεται με άφθαρτα αρχέτυπα, που περιέχουν συμπυκνωμένες όλες τις επί μέρους μορφές. Οι ιδέες είναι *πρότυπα* και τα φαινόμενα είναι *ομοιώματα* ή *μιμήματα*, αντίγραφα που φυσικά είναι τόσο τελειότερα όσο περισσότερο πλησιάζουν στο αρχέτυπο. Το πλατωνικό σύστημα ιδεών είχε ως αρχή την ιδέα του αγαθού (αγαθόν) το οποίο γεννάται από την γνώση και την αλήθεια. Οι τρεις ιδέες μαζί, αγαθόν, γνώση και αλήθεια, ανήκουν στην σφαίρα των νοητών, δηλαδή είναι αισθητές μόνο στην νόηση. Παραδείγματα αυτής της θεωρίας είναι οι ιδέες του ωραίου, του καλού και της δικαιοσύνης, οι οποίες είναι άφθαρτες, αιώνιες και αμετάβλητες. Στην άλλη πλευρά ανήκουν τα αισθητά πράγματα, τα οποία είναι φθαρτά και μεταβλητά και δεν μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο της αληθινής γνώσεως.

Για τον Πλάτωνα υπάρχουν *δύο κόσμοι* που χωρίζονται από σαφή όρια: ο κόσμος αυτού που γίνεται και ποτέ δεν είναι και ο κόσμος αυτού που είναι και ποτέ δεν γίνεται.

Ο χωρισμός των ιδεών από τον κόσμο των πραγμάτων δεν είναι απολύτως ακριβής

διότι ο κόσμος των ιδεών μας βοηθά να κατανοήσουμε τον εμπειρικό κόσμο. Η συνδυαστική έννοια ανάμεσα στους δύο κόσμους ονομάζεται από τον Πλάτωνα *μέθεξις* ή *μίμησις*, όταν θεωρείται από την πλευρά του εμπειρικού κόσμου. Όταν θεωρείται από την πλευρά των ιδεών ονομάζεται παρουσία ή κοινωνία των ιδεών με τον εμπειρικό κόσμο. Όταν ένας αγγειοπλάστης κατασκευάζει ένα πιθάρι, για παράδειγμα, αρχικά έχει στο νου του την ιδέα του πιθαριού. Όταν όμως το κατασκευάσει, παράγει ένα υλικό αντίγραφο της ιδέας του πιθαριού, η οποία παραμένει ως πρωτότυπο. Η αληθινή γνώση, η σύλληψη της ιδέας είναι ζήτημα φαντασίας, για την οποία ο Καντ είπε ότι δεν πρέπει, βέβαια, να καλπάζει ατίθαση, αλλά να ραψωδεί κάτω από την αυστηρή επίβλεψη της λογικής, και η δίψα για αυτή τη γνώση, ο φιλοσοφικός ενθουσιασμός, είναι ένα είδος μανίας σαν κι αυτή της Πυθίας. Όταν κάποτε ο Αντισθένης είπε στον Πλάτωνα: «Το άλογο το βλέπω, αλλά την αλογότητα όχι», ο Πλάτων του απάντησε: «Αυτό συμβαίνει γιατί έχεις το μάτι με το οποίο βλέπει κανείς το άλογο, αλλά το μάτι με το οποίο βλέπει κανείς την αλογότητα δεν το έχεις ακόμα».

Κατά τον Πλάτωνα, ο κόσμος δημιουργήθηκε από προϋπάρχουσα ύλη, από τον δημιουργό. Εκείνος δημιούργησε τον κόσμο χρησιμοποιώντας τον νου και την μαθηματική τάξη.

Η κορωνίδα του κόσμου των ιδεών είναι η ιδέα του αγαθού, αυτή είναι το φως στη σπηλιά, και όπως ο ήλιος, είναι η αιτία που κάνει ορατά τα επίγεια πράγματα και τους δίνει ζωή.

Για τον Πλάτωνα κάθε αληθινή γνώση σημαίνει την ανάμνηση των ιδεών, που μας έχουν εμψυχηθεί σε μια προγενέστερη κι ανώτερη ζωή. Γι' αυτό πρέπει να πιστέψουμε ότι η ψυχή προϋπάρχει και είναι άφθαρτη.

Η τέχνη του τον βοηθάει να ζωντανεύει όλες τις πτυχές της μεγαλοφυΐας του: το οφείλει στον τρόπο γραφής του, στο ύφος του που είναι απόλυτα ευέλικτο, που μπορεί να εκφράσει την ειρωνεία, αλλά και την αφαίρεση, την ποιητική ανάπλαση ενός τοπίου ή ενός μύθου, ακόμη και να μιμηθεί έναν σοφιστή ή έναν ρήτορα. Η γλώσσα του Πλάτωνα παραμένει ένα αξεπέραστο πρότυπο του αττικού πεζού λόγου: είναι βέβαιο ότι δεν υπήρξε ποτέ εργαλείο του λόγου τόσο εκλεπτυσμένο στη διάθεση της ανθρώπινης σκέψης.

Ο Πλάτων, οπαδός της πολιτειακής ενότητας και της κοινοκτησίας, εμπιστεύεται την αγωγή του πολίτη και την καταπολέμηση των αντικοινωνικών ενστίκτων στο κράτος, που πρέπει να εγγυάται δικαιοσύνη.

Ο Αριστοτέλης είναι αντίθετος στην πολιτειακή ενότητα και την κοινοκτησία του Πλάτωνος. Παραδέχεται την ενότητα της πόλης, αποτελούμενης από οικογένειες με διαφορετικά συμφέροντα και από άτομα με ποικίλους περιορισμούς.

Ο Αριστοτέλης (περ. 384-322) συμπληρώνει το τρίπτυχο των μεγάλων Αρχαίων Ελλήνων Φιλοσόφων, που άρχισε με τον Σωκράτη και συνεχίστηκε με τον Πλάτωνα. και είναι αυτός που εξειδίκευσε τις ιδέες του τελευταίου, του οποίου άλλωστε υπήρξε και μαθητής. Με μια έννοια μπορεί να θεωρηθεί συνεχιστής του Πλάτωνα, ενώ εξ ίσου καλά μπορεί να χαρακτηριστεί και ως ο φιλοσοφικός του αντίποδας. Γεννήθηκε στα Στάγिरα της Χαλκιδικής και ο πατέρας του διατηρούσε φιλικές σχέσεις με τον Μακεδόνα βασιλιά Αμύντα Γ' (393-370). Σε ηλικία δέκα οκτώ ετών εισήλθε στην Ακαδημία του Πλάτωνα και αφού ολοκλήρωσε τον κύκλο των σπουδών του μετέβη στην Άσσο της Τρωάδας. Σκοπός του ήταν να ιδρύσει παράρτημα της Ακαδημίας στον Ελλήσποντο και να πείσει τον τοπικό άρχοντα Ερμία να δεχθεί την πρακτική εφαρμογή των πλατωνικών ιδεών στην διακυβέρνηση του. Τελικά, μετά από τρία χρόνια, πήγε να διδάξει στην Μυτιλήνη αλλά σε δύο χρόνια προσκλήθηκε από τον Φίλιππο Β' της Μακεδονίας να αναλάβει την αγωγή του νεαρού Αλέξανδρου. Ορισμένοι ιστορικοί εικάζουν ότι είτε ο Φίλιππος σχεδίαζε κοινή

εκστρατεία με τον Ερμία, είτε ήθελε να προετοιμάσει τον γιο του σωματικά αλλά και πνευματικά για μια εκστρατεία εναντίον των Περσών εμβαπτίζοντας τον στον ελληνικό πολιτισμό. Ίσως όμως και ο φιλόσοφος να πίστευε στην ελληνική ισχύ υπό την μακεδονική ηγεσία, ιδίως όταν γνώρισε τον Φίλιππο από κοντά. Παρά τις διάφορες εικασίες, αναμφισβήτητο παραμένει το γεγονός ότι για τον Αριστοτέλη ήταν μια καταπληκτική ευκαιρία να μορφώσει έναν μελλοντικό ηγέτη εμφυσώντας του τις σωκρατικές, τις πλατωνικές αλλά και τις δικές του ιδέες.

Ο Αριστοτέλης δίδαξε τον Αλέξανδρο από το 343 μέχρι το 341 και μετά αποσύρθηκε στα Στάγिरα. Ο Αλέξανδρος άρχισε την εκστρατεία του εναντίον των Περσών και σύντομα εφήρμοσε την εξομοίωση Ελλήνων και βαρβάρων, με την οποία δεν συμφωνούσε ο Αριστοτέλης. Η τελική ρήξη με τον νεαρό βασιλιά ήρθε όταν εκτελέστηκε ο ανιψιός του φιλοσόφου, Καλλισθένης, που ακολουθούσε την εκστρατεία ως επιστημονικό μέλος, μάλλον διότι κατηγορήθηκε άδικα ότι συνωμοτούσε εναντίον του Αλεξάνδρου. Το 335 ο Αριστοτέλης επέστρεψε στην Αθήνα και ίδρυσε την δική του σχολή, το Λύκειο, για να διδάξει πλέον τις δικές του ιδέες. Η σχολή πρέπει να λειτουργούσε ως μελετητικό και ερευνητικό κέντρο, εάν κρίνει κανείς από το εύρος των έργων του Αριστοτέλη που προϋπέθεταν μεγάλο αριθμό συνεργατών. Όταν η είδηση του θανάτου του Αλεξάνδρου το 323 έφθασε στην Αθήνα, όπου ήταν μισητός, επακολουθήσαν διώξεις όσων σχετίζονταν με τον Μακεδόνα βασιλιά, συμπεριλαμβανομένου και του μεγάλου φιλοσόφου. Ο Αριστοτέλης κατέφυγε στην Χαλκιδική, όπου πέθανε το 322 από αρρώστια. Αν θα έπρεπε κανείς να περιγράψει την συμβολή του Αριστοτέλη στον Ελληνικό, Ευρωπαϊκό και, φυσικά, Παγκόσμιο Πολιτισμό με μία φράση, θα μπορούσε, απλώς να πει ότι ο Σταγειρίτης εφηύρε την επιστημονική μέθοδο και έθεσε τα θεμέλια των σύγχρονων επιστημών.

Τα σωζόμενα έργα του Αριστοτέλη χωρίζονται σε διάλογους και διδακτικά συγγράμματα και μας παρουσιάζουν ένα μόνο μέρος των συστηματικών μελετών του και κυρίως της φιλοσοφικής και επιστημονικής του εργασίας. Ο όγκος και η θεματολογική ευρύτητα του έργου του μαρτυρούν ότι ο Αριστοτέλης πρέπει να ενεργούσε συστηματικά, συλλέγοντας, παρατηρώντας, ταξινομώντας, ερευνώντας και ερμηνεύοντας το υλικό του και γι' αυτό θεωρείται ο «μεγαλύτερος συστηματικός νους του κόσμου». Ο Αριστοτέλης πρώτα συνήθως εκθέτει και κρίνει, στα συγγράμματα του, τις γνώμες προγενέστερων διανοητών επί του θέματος που συζητά και μετά αναπτύσσει τους δικούς του συλλογισμούς. Με αυτόν τον τρόπο, το έργο του περιλαμβάνει και την ιστορική θεώρηση των διαφόρων θεμάτων που διαπραγματεύεται ο φιλόσοφος, ενώ ουσιαστικά εισαγάγει την ιδέα και τα πρώτα δοκίμια της Ιστορίας της Φιλοσοφίας.

Ο Αριστοτέλης χωρίζει την φιλοσοφία σε Αναλυτική (Λογική). Φυσική και Ηθική αλλά και σε θεωρητική, Πρακτική και Ποιητική. Η θεωρητική φιλοσοφία έχει ως σκοπό την αλήθεια και περιλαμβάνει την Φυσική Φιλοσοφία, την Μαθηματική και την Πρώτη Φιλοσοφία ή Μεταφυσική. Η Πρακτική φιλοσοφία, που έχει ως στόχο την πράξη ή ηθική λειτουργία του ανθρώπου, χωρίζεται σε Ηθική, Οικονομική και Πολιτική. Η τρίτη κατηγορία, η Ποιητική, συγγενεύει με αυτό που ονομάζουμε σήμερα Αισθητική. Ακόμη, κατά πάσα πιθανότητα, ο φιλόσοφος θεωρούσε ότι η Λογική και η Ρητορική αποτελούν προπαιδευτικές επιστήμες για την είσοδο των φιλοσοφούντων στην καθεαυτό φιλοσοφία.

Η Λογική ή Αναλυτική Φιλοσοφία, όπως την ονομάζει ο Αριστοτέλης, αναλύει την επιστημονική σκέψη ή γνώση. Η γνώση χωρίζεται πρώτα σε περιεχόμενο και μορφή και μετά εξετάζεται εάν το περιεχόμενο και η μορφή, χωριστά, συμφωνούν με την πραγματικότητα. Η πραγματική όμως συμβολή του Αριστοτέλη στην Λογική είναι ο συλλογισμός, ο οποίος αποτελείται από κρίσεις (ισχυρισμούς) και έννοιες. Οι κρίσεις είναι είτε αληθείς είτε ψευδείς και συνίστανται από την έννοια του υποκειμένου και την έννοια

του κατηγορουμένου. Τα δύο αυτά στοιχεία υπάγονται, με την σειρά τους, σε μία από τις εξής κατηγορίες: ουσία, ποσόν, ποιόν, σχέση (προς τι), χώρος (πού), χρόνος (πότε), κατάσταση (κείσθαι), τρόπος (έχειν), ενεργεία (ποιείν) και πάθημα (πάσχειν). Παραδείγματος χάριν, ως ουσία μπορεί να χαρακτηριστεί ο άνθρωπος ή ο ίππος ενώ για τις υπόλοιπες κατηγορίες θα μπορούσαν να αναφερθούν το δίπηχο (ποσό), ο λευκός (ποιόν), το διπλάσιο (προς τι), η έκφραση «εν Λυκείω» (κείσθαι), όπλισται (έχειν), καίειν (ποιείν) και καίεται (πάσχειν). Βασική αρχή στην αριστοτελική φιλοσοφία είναι η αρχή της αντιφάσεως. Δεν μπορεί κάτι να είναι και να μην είναι και ες αυτού συνάγεται ότι μόνο μία πρόταση μπορεί να είναι αληθής. Ο συλλογισμός, κατά τον φιλόσοφο, είναι μία σκέψη που ξεκινά από το γενικό και προχωρεί στο ειδικό ενώ η επαγωγή είναι το ακριβώς αντίθετο, δηλαδή από το ειδικό προς το γενικό.

Αφού κανείς κατανοήσει την Αναλυτική (Λογική) πρέπει να εντρυφήσει λίγο και στην Ρητορική. Στην ανάλυση του έργου του περί Ρητορικής, ο Αριστοτέλης διακρίνει τον Συμβουλευτικό, τον Δικανικό και τον Επιδεικτικό λόγο. Ο Συμβουλευτικός ασχολείται με το τι είναι ωφέλιμο και τι βλαβερό, ο Δικανικός με την κατηγορία ή την απολογία και ο Επιδεικτικός με τον έπαινο και τον ψόγο. Επειδή κάθε ρήτορας, βέβαια, χρησιμοποιεί ιδιαίτερες μεθόδους για την επιτυχία των λόγων του, ο Αριστοτέλης δίνει περισσότερες πρακτικές συμβουλές παρά αναλύσει θεωρητικά το ζήτημα της ρητορικής.

Εκτός από την Ρητορική του, ο Αριστοτέλης συνέθεσε και έργο περί Ποιητικής, στο οποίο μελετάει τις Τέχνες. Ο φιλόσοφος υποστηρίζει ότι η ποίηση και οι άλλες τέχνες δεν είναι παρά μία «μίμησις» ή εξιδανίκευση της πραγματικότητας από τον καλλιτέχνη. Ο Αριστοτέλης εξηγεί την έννοια της μίμησης στον ορισμό του για την τραγωδία: «**ἔστιν οὖν τραγωδία μίμησις πράξεως σπουδαίας καί τελείας**». Η τραγωδία είναι, συνεπώς, αναπαράσταση δρωμένων τα οποία προκαλούν κάθαρση ψυχής. Με αυτές τις προκαταρκτικές αλλά εντελώς απαραίτητες έννοιες, ο Αριστοτέλης, μάλλον εισήγαγε τους μαθητές του στον κυρίως κορμό της φιλοσοφίας του.

Πρωταρχική σημασία στην αριστοτελική φιλοσοφία κατέχει η έννοια της «Πρώτης Φιλοσοφίας» ή της Μεταφυσικής (*Μετά τα Φυσικά*), η οποία είναι η γνώση των αρχών και των αιτίων όλων των πραγμάτων, δηλαδή η σοφία. Η σοφία είναι χωρίς πρακτική αξία και είναι ουσιαστικά η γνώση για την γνώση. Η Πρώτη Φιλοσοφία αναζητά τις αρχές του Όντος ως Όντος και ο Αριστοτέλης διακρίνει τέσσερις αρχές: την ουσία, την ύλη, την κίνηση και το ου ένεκα (τέλος γενέσεως και κάθε κινήσεως). Ο κόσμος είναι αιώνιος και άφθαρτος, χωρίς αρχή και τέλος, ενώ ο θεός είναι το πρώτο κινούν ακίνητο. Η κίνηση συνδυάζεται με τον χρόνο, ο οποίος είναι επίσης αιώνιος. Συνάγεται, λοιπόν, ότι η κίνηση του κόσμου και η αιωνιότητα του χρόνου οφείλονται στον θεό, ο οποίος είναι αδιαίρετος και χωρίς μέγεθος. Ο θεός όμως δεν είναι δημιουργός του κόσμου αλλά υπήρξε η αιτία της αρχικής κινήσεως. Ο Αριστοτέλης υποστήριζε ότι ο κόσμος υφίσταται ακριβώς διότι το Είναι, η ύπαρξη, είναι καλύτερο από το Μη-Είναι, το Ζην καλύτερο από το Μη-Ζην και το Έμψυχο καλύτερο από το Άψυχο. Ο Αριστοτέλης πίστευε, επίσης, ότι δύο ιδέες συνιστούν το γίνεσθαι: η ύλη και η μορφή, οι οποίες είναι αγέννητες και άφθαρτες, ενώ ταυτοχρόνως υφίσταται μια κίνηση από την δυνατότητα στην πραγματικότητα. Με άλλα λόγια, όλο το γίνεσθαι είναι η κίνηση από το «δυνάμει» Ον στο «ενεργεία» Ον και, επομένως, η διαδικασία της γενέσεως κινείται πάντα προς την πραγμάτωση ενός συγκεκριμένου Όντος. Ο Αριστοτέλης διαφωνεί με τον Πλάτωνα ως προς την θεωρία των ιδεών. Ο Αριστοτέλης μεταμόρφωσε την ιδέα του Πλάτωνα από άυλη σε ένυλη, σε μορφή των πραγμάτων. Η ουσία, δηλαδή, προσδιορίζεται από έναν συνδυασμό ύλης και μορφής, όπως εξηγήθηκε στο γίνεσθαι. Κατά τον Αριστοτέλη, ο κόσμος αποτελείται από επάλληλες σφαίρες και όσο μεταβαίνει κανείς από την μία στην άλλη, τόσο εξαυλώνεται. Η μόνη αυλή ουσία είναι ο θεός, ο οποίος είναι μορφή χωρίς ύλη, καθαρή ενέργεια χωρίς καμία μορφή αρχικού

«δυνάμει» ὄντος. Ο θεός είναι η πρώτη αρχή ουσίας, τέλειος, αιώνιος και μοναδικός.

Φύση ονομάζει ο Αριστοτέλης όλα τα πράγματα που μεταβάλλομαι ενώ την επιστήμη που τα μελετά την καλεί Φυσική Επιστήμη ή Φυσική Φιλοσοφία. Το Είναι διαιρείται σε τέσσερα στοιχεία: γη, ύδωρ, αήρ, πυρ. τα οποία είναι συστατικά του κόσμου των αντικειμένων. Τα στοιχεία μπορούν να αλλάξουν από το ένα στο άλλο αλλά αφού πρώτα μετασηματισθούν σε κάτι ενδιάμεσο, που δεν μπορεί να είναι παρά πάλι ένα από τα ίδια τα στοιχεία. Παραδείγματος χάριν, το ύδωρ γίνεται πρώτα αήρ και μετά μπορεί να γίνει πυρ. Τα στοιχεία έχουν επίσης τις ιδιότητες του θερμού και του ψυχρού καθώς και του υγρού και του ξηρού, του ελαφρού και του βαρέως. Κατά την διαδικασία της μεταλλαγής από την μια κατάσταση στην άλλη, ορισμένες ιδιότητες είναι παθητικές ενώ άλλες ενεργητικές. Γενικώς, η φύση, κατά τον Αριστοτέλη, είναι σύνολο βαθμίδων από σώματα ατελή που σταδιακά τελειοποιούνται. Τα φυτά αποτελούν τους κατώτερους οργανισμούς, μετά υπάρχει μια ενδιάμεση κατηγορία και η τελειοποίηση ολοκληρώνεται στα ζώα. Ο Έλληνας φιλόσοφος ασχολήθηκε ακόμη με την Αστρονομία και την Κοσμογραφία. Ο Αριστοτέλης διατύπωσε την θεωρία ότι η γη είναι σφαιρική, βρίσκεται στο κέντρο του σύμπαντος και είναι ακίνητη. Ατυχώς, εισήγαγε στην Αστρονομία την εσφαλμένη ιδέα του γεωκεντρικού συστήματος (η γη βρίσκεται στο κέντρο του σύμπαντος ακίνητη) και ανέτρεψε την θεωρία των Πυθαγορείων περί κυκλικής κινήσεως της γης. Εάν είχε επικρατήσει η δεύτερη άποψη θα μπορούσε να είχε οδηγήσει στο ορθό ηλιοκεντρικό σύστημα (η γη περιστρέφεται γύρω από τον ήλιο) πολύ πριν την επιστημονική διατύπωση του από τον Κοπέρνικο στις αρχές του 16ου αιώνα μ.Χ., αν και φαίνεται ότι ο Αρίσταρχος ο Σάμιος είχε πρώτος αναφερθεί στο ηλιοκεντρικό σύστημα στις αρχές του 7' αιώνα π.Χ. Κατά τον Αριστοτέλη, η γη και όλα τα ουράνια σώματα περιβάλλονται από τον αιθέρα, ο οποίος είναι άφθαρτος και αυλός, ενώ το σύμπαν είναι πεπερασμένο και κανένα σώμα δεν είναι άπειρο.

Ένα ακόμη σημαντικό τμήμα της αριστοτελικής διανοήσεως είναι η Ψυχολογία. Ο φιλόσοφος ανέπτυξε την θεωρία του στο έργο του *Περί Ψυχής*. Ψυχή έχουν οι άνθρωποι αλλά και τα ζώα και τα φυτά. Η ψυχή είναι αυλή και στα έμβια όντα ταυτίζεται με την μορφή και όχι με την ύλη. Δεν μπορεί να υπάρξει ψυχή στο σώμα χωρίς ζωή και άρα η ψυχή είναι η «εντελέχεια», έχει δηλαδή μέσα της την δύναμη να φθάσει στην ολοκλήρωση της. Η ψυχή ζει όσο ζει το σώμα και δεν μπορεί να ζήσει χωρίς σώμα. Η ψυχή κατευθύνει την θρέψη, τις αισθήσεις αλλά και την νόηση. Ο νους χωρίζεται σε πρακτικός και θεωρητικός, όπου ο πρώτος καταγίνεται με τα πράγματα που δεν αλλάζουν ενώ ο δεύτερος εμπεριέχει την αλλαγή.

Το σημαντικότερο φιλοσοφικό ζήτημα που επεξεργάστηκε όμως ο Αριστοτέλης ήταν η Ηθική και η Πολιτική, την σχέση των οποίων ο φιλόσοφος δεν ξεκαθαρίζει. Η Ηθική στον Αριστοτέλη συνδέεται με το μοναδικό έργο που έχει να φέρει σε πέρας ο άνθρωπος, το οποίο άλλωστε τον ξεχωρίζει από τα άλλα όντα, την τελειοποίηση του νου του. Το όπλο του ανθρώπου είναι ο νους και σκοπός της ζωής πρέπει να είναι η τελειοποίηση του, πράγμα το οποίο κυρίως αποτελεί την πηγή της ευδαιμονίας του ανθρώπου. Η ευδαιμονία είναι συνδεδεμένη με την αρετή και την φρόνηση ενώ ο θεός έχει την απόλυτη ευδαιμονία, χωρίς κανένα υλικό αγαθό. Η ηθική αρετή συνίσταται στην τήρηση του μέτρου, στην «μεσότητα», όπως την ονομάζει ο φιλόσοφος. Η Ηθική συνδέεται με την πολιτική. Ο Αριστοτέλης ορίζει τον άνθρωπο ως «**φύσει πολιτικόν ζῷον**» και υποστηρίζει ότι η πολιτεία πηγάζει από την φύση. Όποιος δεν συμμετέχει σε μια κοινότητα ανθρώπων είναι «ή θηρίον ή θεός». Η Πολιτεία ως ολότητα είναι πάνω από τα άτομα που την αποτελούν. Ο φιλόσοφος πίστευε στην ιδανική Πολιτεία αλλά ήταν αντίθετος στις ιδέες του Πλάτωνα περί κοινοκτημοσύνης των γυναικών διότι δεν οδηγούν στην ηθική πρόοδο του ανθρώπου, καθώς μάλιστα η κοινοκτημοσύνη αγαθών προκαλεί

έριδες. Η Πολιτεία δεν πρέπει να είναι πολυπληθής και η άμβλωση γίνεται αποδεκτή ως μέτρο περιορισμού του αριθμού των ανθρώπων. Όλοι οι πολίτες πρέπει να συμμετέχουν στην αρετή και στην ευδαιμονία της κοινότητας ενώ ο πόλεμος είναι μόνο αμυντικός και μόνο για να προφυλάξει την αρετή και την ευδαιμονία των πολιτευμάτων. Ο Αριστοτέλης επαναλαμβάνει τα είδη πολιτευμάτων κατά Πλάτωνα και τονίζει πως αν παρακμάσουν· μπορεί να έχουν κακές συνέπειες για τον λαό. Η καλύτερη μορφή Πολιτείας είναι η μοναρχία, όπου ο μονάρχης υπερέχει στην αρετή και οι άλλοι πολίτες προσπαθούν να ακολουθήσουν το παράδειγμα του. Δεύτερο καλύτερο είναι η αριστοκρατία, όπου πρέπει να κυβερνούν οι άριστοι με την έννοια της αρετής. Τρίτο στην σειρά έρχεται η «πολιτεία», όπου κυβερνούν οι πολλοί.

Ο Αριστοτέλης υπήρξε ο τελευταίος μεγάλος φιλόσοφος του Αρχαίου Ελληνικού Κόσμου και το ορόσημο για το τέλος της Κλασικής Εποχής στην διάνοηση. Η συμβολή του στην πρόοδο της ανθρώπινης πνευματικότητας έγκειται στην συστηματοποίηση της γνώσεως και στην πρόοδο της φιλοσοφικής σκέψεως σε σχέση με τους Προσωκρατικούς και τον Πλάτωνα. Ο Αριστοτέλης και η φιλοσοφία του θα αποτελέσουν αργότερα τον συνδετικό κρίκο ανάμεσα στην πνευματική Αρχαία Ελλάδα και στους Άραβες και, σημαντικότερο όλων, θα γίνουν τελικά ο φορέας των ιδεών της Αρχαίας Ελληνικής Κλασικής Εποχής για την Αναγέννηση και την Επιστημονική Επανάσταση, μετά τον 15ο αιώνα μ.Χ..

III. Ελληνιστική περίοδο (τέλη του 4ου π.Χ. αιώνα ως την υποταγή του Ελληνιστικού Κόσμου στη Ρώμη).

Κύριοι εκπρόσωποι: ο **Επίκουρος από τη Σάμο, ο Ζήνων από το Κίτιο της Κύπρου, οι Σκεπτικοί.**

Ιστοριογραφία

Το γεγονός ότι οι πρώτοι πεζογράφοι είναι μεταγενέστεροι από τους ποιητές εξηγείται απ' την ίδια τη χρήση του πεζού λόγου. Ο πεζός λόγος, που δεν έχει όλα τα ποικίλματα του ποιητικού καθώς και τη στήριξη που προσφέρει στη μνήμη ο στίχος, παρουσιάζει μια σημαντική πρόοδο στην άσκηση της ορθολογιστικής σκέψης και εκφράζει το πρωταρχικό ενδιαφέρον να αναζητηθεί και να εκτεθεί η αλήθεια. Η αναζήτηση αυτή στην Ελλάδα εκφράστηκε με την ιστορία, που αρχικά ήταν συνδεδεμένη με τη γεωγραφία. Η μέριμνα για άμεση πληροφόρηση περί της καταγωγής των γενών και έλλογη κριτική των ανθρωπίνων πράξεων ώθησαν τους πρώτους συγγραφείς (λογογράφους) να ασχοληθούν με την καταγραφή του ανθρώπινου παρελθόντος. Γενικότερα, η αφήγηση κατορθωμάτων του παρελθόντος, λ.χ. οι θρύλοι για τον ομηρικό Οδυσσέα, τον πολυμήχανο, αποτελεί ευχάριστη ακρόαση ή ανάγνωση και πηγή έμπνευσης για τους νεότερους.

Οι πρώτοι Έλληνες ιστορικοί ήσαν οι **λογογράφοι**, που προσπαθούσαν να μεταπλάσσουν τους πλούσιους λαϊκούς θρύλους σε συναρπαστικά αφηγήματα, ακολουθώντας το πρότυπο του Ομήρου, αλλά σε λόγο πεζό.

Ο σπουδαιότερος μεταξύ των λογογράφων ήταν ο **Εκαταίος ο Μιλήσιος** που συμπλήρωσε και διόρθωσε με μεγάλη παρατηρητικότητα, πλούσιες γνώσεις και άγρυπνη κριτική διάθεση την εικόνα που είχαν οι σύγχρονοί του για τη γη. Σ' αυτό τον βοήθησαν τα συχνά και μακρινά του ταξίδια. Το κύριο έργο του «*Γης περίοδος*», που γράφτηκε στα

τελευταία χρόνια του 6^{ου} π. Χ. αιώνα, αποτελούνταν από δύο βιβλία: *Ευρώπη και Ασία*. Σ' αυτά ο Εκαταίος πραγματευόταν όχι μόνο τα βουνά και τα ποτάμια, τα φυτά και τα ζώα, το κλίμα και τις εδαφικές συνθήκες, αλλά και τις φορεσιές και τα όπλα, τα ήθη και τα έθιμα, τις θυσίες και τους θεούς, δηλ. περίπου αυτό που ως τον 19^ο αιώνα αποτελούσε αντικείμενο της «πολιτιστικής ιστορίας». Από τα αποσπάσματα του έργου του που έχουν σωθεί, είναι φανερό ότι ενδιαφερόταν πολύ για την εθνογραφία και ότι είχε κάποια κριτική σκέψη. Είχε αρκετούς μιμητές κατά τον 5^ο αιώνα.

Στην Ιωνία γίνονται οι πρώτες ανιχνεύσεις στο χώρο της Ιστοριογραφίας. Ερευνάται η ιστορία των πόλεων και το παρελθόν μακρινών ξένων χωρών από τους λογογράφους.

Στον αρχαίο ελληνικό κόσμο αρκετά νωρίς η αφήγηση για το παρελθόν των ανθρώπων πήρε μορφή επιστημονική και εξελίχτηκε σε μία πολύ ενδιαφέρουσα επιστήμη, την **Ιστορία**. Ο **Ηρόδοτος** (480-425 π.Χ.) έθεσε στο προοίμιο των **Ιστοριών** του ως ένα από τους κύριους στόχους του να αφηγηθεί και την **αιτία** που οδήγησε Έλληνες και Πέρσες σε πόλεμο μεταξύ τους. Το έργο του Ηροδότου είναι μια σύνθεση που εμπεριέχει ιστορικά, εθνογραφικά, γεωγραφικά και θρησκευολογικά στοιχεία, η ανάμειξη των οποίων δικαιολογείται από την μεταβατική, κατά τη συγγραφή της Ιστορίας του, περίοδο από τους παραδοσιακούς λογογράφους στους καθ' εαυτό Ιστορικούς. Έχει σκοπό να διασκεδάσει και να μορφώσει συγχρόνως, αλλά οι προθέσεις αυτές υπονοούνται, ενώ ο κανόνας είναι η αντικειμενικότητα. Στην περίπτωση που δίστανται οι πηγές ή η παράδοση στερείται αληθοφάνειας, ο συγγραφέας ασκεί την κριτική του και κάνει τις επιλογές του, σύμφωνα με τα κριτήρια που θεωρεί σωστά. Τα κριτήρια αυτά δεν είναι αυτά που θεωρούμε σήμερα ως καλύτερα, το σημαντικό όμως είναι ότι έχουν ορθολογικό χαρακτήρα. Φαίνεται ότι σκοπός του Ηροδότου δεν ήταν να γράψει Ιστορία όπως την εννοούμε σήμερα αλλά να διηγηθεί με γλαφυρό και ευχάριστο τρόπο όλα τα θαυμαστά που είχε δει στα ταξίδια του, όλα αυτά που είχε μάθει και φυσικά τα συνταρακτικά γεγονότα της εποχής του. Το ύφος του είναι έκδηλα επικό και απευθύνεται σε ακροατές. Στα μεγάλα ταξίδια που έκανε λειτούργησε σαν ένας παρατηρητής που του αρέσει αφ' ενός να συγκεντρώνει πληροφορίες κι εντυπώσεις, αφ' ετέρου όμως γνωρίζει να επεξεργάζεται κριτικά αυτά που βλέπει και ακούει. Ως γνήσιος Έλληνας αναζητά παντού αναλογίες, χωρίς να παραβλέπει τις ιδιαιτερότητες των άλλων λαών. Έτσι γίνεται ο θεμελιωτής της συγκριτικής ιστορίας. Στο έργο του η ιστορία, η γεωγραφία και η εθνογραφία δεν είναι ακόμα ξεχωριστοί τομείς του επιστητού. Κυρίως αφηγείται και δευτερευόντως αξιολογεί. Αναμφισβήτητα, όλες οι πληροφορίες που μας δίνει ο Ηρόδοτος για τον γνωστό κόσμο της εποχής του είναι εξαιρετικής σημασίας και, άλλωστε, ο Έλληνας ιστορικός είναι ο πρώτος που έγραψε μια πραγματική Παγκόσμια Ιστορία.

Η ευσυνείδητη αποκατάσταση της αλήθειας, η διερεύνηση της σχέσης αιτίων – αποτελεσμάτων, η παρουσίαση εθίμων των εθνών, η υπογράμμιση σπουδαίων και αξιομνημόνευτων πράξεων αποτελούν τους βασικούς από τους στόχους του ιστορικού από την Αλικαρνασσό. Θεωρήθηκε ο «πατέρας της Ιστορίας».

Ο Ηρόδοτος, πάντως, πιστεύει ακόμα στην εξουσία των θεών και το θρησκευτικό του κοσμοείδωλο δε διαφέρει καθόλου από εκείνο της ποίησης.

Λίγο αργότερα, ο **Θουκυδίδης** (460-399 π.Χ.), γράφοντας σύγχρονη ιστορία (γνωστή ως **Ευγγραφή**, Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου) επισήμανε πόσο δύσκολη είναι η αναζήτηση και παρουσίαση της αλήθειας. Το έργο του έρχεται σε αντίθεση μ' αυτό του Ηροδότου όχι τόσο ως προς το σκοπό και τη μέθοδο που υιοθετεί, αλλά ως προς την ανθρώπινη ιδιοσυγκρασία και τις βαθιές τάσεις της σκέψης του.

Αποφεύγει συστηματικά τις παρεκβάσεις και τα ανέκδοτα. Αντίθετα, ακολουθεί

μιαν αυστηρή χρονολογική αφήγηση, με βάση τις εποχές, αφού δεν υπάρχει σωστό αστικό ημερολόγιο. Τον διακρίνει μια συνεχής πνευματική ένταση, που θέλει να κατανοήσει τα γεγονότα, να φωτίσει τη λογική τους συνέπεια και τις αιτίες τους, όπου και αν αυτές οφείλονται - σε πρόσωπα, σε κοινωνίες, στη φύση ή στην οικονομία. Ακόμη, είναι ακριβής και αμερόληπτος στην παρουσίαση των γεγονότων, πού τα βλέπει με το ψυχρό μάτι ενός ειδικού στη στρατιωτική τακτική ή ενός στρατηγού, χωρίς την αναζήτηση του γραφικού ή του τερπνού. Από αυτή τη στεγνότητα δημιουργείται μια δραματική ατμόσφαιρα -ωστόσο, μάλλον σε σπάνιες περιπτώσεις - όπως στην περιγραφή της πανούκλας στην Αθήνα ή της αιχμαλωσίας των Αθηναίων ύστερα από την καταστροφή της Σικελίας. Αυτή την εκπληκτική ενάργεια την υπηρετεί ένα ύφος επεξεργασμένο και λεπτό, που αποφεύγει τη συμμετρία αλλά δεν αρνείται το ανακόλουθο σχήμα και υπονοεί πολλά πράγματα με λίγα λόγια: αυτό το πρώτο μνημείο του αττικού πεζού λόγου δείχνει, Ιδιαίτερα μέσα από τους ρητορικούς λόγους των πρωταγωνιστών, πόσο θαυμάσιο πνευματικό εργαλείο θα ήταν από τότε η διάλεκτος των Αθηνών.

Η ιστορική αφήγηση του Θουκυδίδη περιλαμβάνει μόνο τα πρώτα είκοσι χρόνια του πολέμου (431 – 411) και το έργο τελειώνει τόσο απότομα ώστε και η τελευταία φράση να είναι ημιτελής: «*καί ἀφικόμενος πρῶτον ἐς Ἐφεσον θυσιάν ἐποιήσατο πῆ Ἀρτέμιδι [...]*». Ο συγγραφέας βασίζει την αφήγηση του σε συνθήκες μεταξύ Πόλεων, σε επιτόπια έρευνα και σε προφορικές πληροφορίες και από τις δύο πλευρές των αντιμαχομένων, τις οποίες κατάφερε να αποσπάσει λόγω της εξορίας του. Επίσης στηρίζεται στην προσωπική συμμετοχή και σε περιγραφές αυτόπτων μαρτύρων. Προσπάθησε να διασταυρώσει όλες τις πληροφορίες του ρωτώντας και αξιολογώντας τις απαντήσεις και κρατώντας στάση αμερόληπτη για να φθάσει στην αλήθεια. Ο Θουκυδίδης δεν είναι ένας απλός καταγραφέας γεγονότων αλλά, αφού κρίνει τα δεδομένα, συνθέτει τις πληροφορίες που νομίζει ως αξιόπιστες, στην πρώτη επιστημονικώς ιστορική καταγραφή. Με αυτόν τον τρόπο, βαπτίζεται ως ο πρώτος επιστήμων ιστορικός.

Η αντικειμενικότητά του είναι υποδειγματική, αφού στο έργο του δεν δίνει καθόλου την εντύπωση ότι πολέμησε στο πλευρό των Αθηναίων. Δεν ηθικολογεί ποτέ, όπως επίσης ποτέ δεν αναφέρει περιττά στοιχεία.

Η τεχνική του είναι δραματική: περιγράφει το παρόν, αφήνοντας τα γεγονότα να συμβαίνουν ή βάζοντας τους πρωταγωνιστές των να μιλούν οι ίδιοι. Αυτές είναι οι περίφημες **δημηγορίες**. Αποτελούν τέχνασμα του συγγραφέα για να αφήνει τη φιλοσοφία των γεγονότων να μιλάει, χωρίς ο ίδιος να επεμβαίνει.

Στο έργο του δεν αμφισβητείται η ύπαρξη του κόσμου των θεών, αλλά παντού διαφαίνεται η πεποίθηση ότι δεν αφορά καθόλου τον ιστορικό. Η μοίρα είναι ο άνθρωπος. Αντίληψη που θυμίζει τον Ευριπίδη.

Η συγγραφή του Αθηναίου ιστορικού δεν είναι εύπεπτο υλικό ούτε γράφτηκε για να ευχαριστήσει τον αναγνώστη, όπως η ιστορία του Ηροδότου. Για τον Θουκυδίδη ήταν αρκετό το έργο του να «κρίνουν ωφέλιμο όσοι θελήσουν να έχουν ακριβή αντίληψη όσων έχουν ήδη γίνει αλλά και εκείνων τα οποία κατά την φύση του ανθρώπου πρόκειται να συμβούν περίπου ίδια. Διότι την ιστορία μου», γράφει ο Αθηναίος ιστορικός, «*την έγγραφα για να είναι παντοτινή κληρονομιά και όχι για να υποβληθεί σε διαγωνισμό όπου θα διαβασθεί και θα λησμονηθεί.*» Με αυτά τα λόγια, ο Θουκυδίδης σφράγισε την παγκόσμια ιστοριογραφία. Στις μέρες μας βέβαια, ο ιστορικός πρέπει να συνδυάζει την επιστημονική συνείδηση του Θουκυδίδη αλλά και την γλαφυρή αφήγηση του Ηροδότου χωρίς, από την άλλη πλευρά να αλλοιώνει ή να εξωραΐζει τα γεγονότα.

Ο Ηρόδοτος και ο Θουκυδίδης γράφουν Ιστορία, ο πρώτος στην Ιωνική ο δεύτερος στην Αττική διάλεκτο, στηριζόμενοι στην ανθρώπινη πείρα και όχι στο μύθο, στην

οξυδέρκειά τους και όχι στις προκαταλήψεις.

Ότι το έργο του Θουκυδίδη συνολικά αποτελεί διεισδυτική ανάλυση της συλλογικής και ατομικής συμπεριφοράς των ανθρώπων είναι διαπίστωση και ομολογία πολλών μεταγενέστερων μελετητών. Όπως και ότι η επίδραση του στη νεότερη Ιστοριογραφία, υπήρξε καταλυτική. Απομένει ωστόσο μια άλλη δυσκολία για τον ιστορικό: να γράψει την ιστορία αντικειμενικά για φίλους και εχθρούς.

Είναι το περίφημο πρόβλημα του ήθους, του **ιστορικού ήθους**, για το οποίο έδωσε υποδειγματική απάντηση ένας τρίτος ιστορικός της αρχαιότητας, ο **Πολύβιος** (204 / 202-118 π.Χ.).

Άλλοι γνωστοί ιστορικοί της ελληνικής αρχαιότητας υπήρξαν οι: **Ξενοφών ο Αθηναίος** (με το έργο του **Ελληνικά** αφηγήθηκε τα γεγονότα των τελευταίων χρόνων του Πελοποννησιακού Πολέμου και των πρώτων δεκαετιών του 4ου αιώνα π.Χ. ως τη μάχη της Μαντινείας). Ο Αθηναίος ιστορικός είναι υποδεέστερος του Θουκυδίδη, σε καμία περίπτωση δε μπορεί να συγκριθεί με τον προκάτοχό του. Το έργο του δεν έχει την επιστημονική εμβρίθεια, αμεροληψία και συνοχή της Ιστορίας του Θουκυδίδη, ιδίως στην περιγραφή των γεγονότων μετά το τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου, οπότε η συμπάθεια του για τους Σπαρτιάτες, τους οποίους και υπηρέτησε, το προσωπικό ύφος και οι μονομερείς κρίσεις είναι έντονα ορατές. Το έργο του διακρίνεται από σαφήνεια, ζωντάνια και ικανοποιητική πληροφόρηση· όμως οι πνευματικές του απαιτήσεις είναι περιορισμένες: δεν ερευνά τα βαθύτερα αίτια, η ψυχολογία του είναι περιληπτική, εξιδανικεύει εύκολα τα πρόσωπα που συμπαθεί και γενικά το έργο του δεν χαρακτηρίζεται από βάθος και πυκνότητα νοημάτων.

Τέλος, ο **Διόδωρος** Σικελός (το έργο του **Ιστορική Βιβλιοθήκη** αποτελεί για την εποχή του ό,τι ονομάζουμε σήμερα Παγκόσμια Ιστορία, από τους μυθικούς χρόνους ως περίπου το τέλος της προχριστιανικής εποχής).

Ρητορεία

Η ρητορεία, δηλαδή η ευφράδεια, η δεξιοτεχνία στο χειρισμό του λόγου, αποσκοπεί στην ακουστική απόλαυση ή την πειθώ. Διακρίνεται σε φυσική και έντεχνη. Οι Έλληνες αγάπησαν την ομορφιά του λόγου. Ακόμα και μέσα από τις σελίδες των ομηρικών επών προβάλλονται και εκθειάζονται ρήτορες (π.χ. Νέστορας). Ως λογοτεχνικό είδος (ρητορική) εμφανίστηκε στην Αθήνα ύστερα από τις μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη (462 π.Χ.) και στις Συρακούσες μετά την πτώση της τυραννίας (467 π.Χ.) Είναι δηλαδή δημιούργημα της δημοκρατικής ζωής και δράσης. Σύμφωνα με την παράδοση, γεννήθηκε από τη στιγμή που ο Συρακούσιος **Κόρακας** θέλησε να διδάξει στους συμπολίτες του πώς να υποστηρίζουν τα δίκαια τους αποτελεσματικότερα στα δημοκρατικά δικαστήρια.

Ο 4^{ος} αιώνας ήταν η εποχή που άνθησε η ρητορική τέχνη στην Αθήνα, και ολόκληρος ο ελληνισμός ήταν διαποτισμένος από αυτήν. Οι μεγάλοι ρήτορες ήταν ένας συνδυασμός δικηγόρου, βουλευτή και λιβελογράφου, κι όλα αυτά στην ύψιστη τελείωση. Ο ρήτορας δε μιλούσε από χειρόγραφο αλλά πάντα ελεύθερα, εξάλλου οι ακροατές του δεν περίμεναν απ' αυτόν μόνον απαγγελία, αλλά και υπόκριση.

Σύμφωνα με την δικονομία της αρχαία Αθήνας, ο ενάγων ή εναγόμενος έπρεπε να υπερασπίσει μόνος τις απόψεις του, πράγμα που δείχνει πόση εμπιστοσύνη είχε το κράτος στη ρητορική δεινότητα του μέσου πολίτη· υπήρχαν όμως και λογογράφοι, που έγραφαν μian αποτελεσματική αγόρευση για τον πελάτη τους και τον βοηθούσαν να τη μάθει απ' έξω, πράγμα που προϋπέθετε ότι ο λογογράφος είχε το χάρισμα να προσαρμόζεται στον

χαρακτήρα, στο πνεύμα και στον τρόπο έκφρασης του πελάτη του.

Η ρητορική διακρίνεται σε τρία είδη:

—**Το συμβουλευτικό:** Λόγοι που εκφωνούσαν, κατά κανόνα, πολιτικοί άνδρες στη Βουλή ή στην Εκκλησία του Δήμου (*δημηγορίες*). Το περιεχόμενο τους αναφερόταν, κυρίως, στο μέλλον. Ο ρήτορας στόχευε να υποδείξει αυτό που, κατά τη γνώμη του, συνέφερε την πόλη του. Κύριος εκπρόσωπος του ρητορικού αυτού είδους αναδείχτηκε ο **Δημοσθένης**.

— **Το δικανικό:** Λόγοι που εκφωνούνταν στα δικαστήρια, αναφέρονταν στο παρελθόν και αποσκοπούσαν στην προάσπιση του, κατά περίπτωση, δικαίου. Κύριοι αντιπρόσωποι του είδους υπήρξαν οι **Λυσίας και Ισαίος**.

Ο μέτοικος Λυσίας, καταρρακωμένος από τους παράνομους φόρους των Τριάκοντα, κέρδιζε τη ζωή του προμηθεύοντας τους διαδίκους, έναντι αμοιβής, με έτοιμους λόγους που αυτοί διάβαζαν στο δικαστήριο· όσοι λόγοι του διασώθηκαν λάμπουν από την καθαρότητα της γλώσσας, την ευστροφία των επιχειρημάτων και την απόλυτη φυσικότητά τους.

—**Το επιδεικτικό (πανηγυρικό):** Λόγοι που εκφωνούσαν γνωστοί, συνήθως, άνδρες σε δημόσιες συγκεντρώσεις, τοπικές ή πανελλήνιες, αναφέρονταν κυρίως στο παρόν και επαινούσαν ή κατηγορούσαν άτομα ή καταστάσεις. Κύριος εκφραστής του είδους αυτού υπήρξε ο **Ισοκράτης**.

Ο ρήτορας Ισοκράτης, που πέθανε εκατό χρονών το 338 π.Χ., υπήρξε εκείνος που προβληματίστηκε περισσότερο από όλους τους ρήτορες σχετικά με την τέχνη του. Επειδή είχε αδύνατη φωνή και εύθραυστη υγεία, που τον εμπόδιζε να μιλάει ο ίδιος, έγραψε, όπως ο Λυσίας, δικανικούς λόγους για άλλους ανθρώπους. Προπαντός όμως αφιερώθηκε στη διδασκαλία της ρητορικής, όπου είχε λαμπρή επιτυχία, και ήταν το αντίβαρο της επιρροής που ασκούσε η Ακαδημία του Πλάτωνα επάνω στους νεαρούς Αθηναίους. Στους λόγους που έγραψε για μεγάλες επετείους, αλλά που δεν τους απήγγειλε, όπως τον *Πανηγυρικό* (που ονομάστηκε έτσι γιατί προοριζόταν για την *πανηγύρι*, δηλαδή τη συγκέντρωση των Ελλήνων στον εορτασμό των Ολυμπιακών αγώνων του 380 π.Χ.), χειρίζεται επιδέξια τα επιχειρήματα του και τα διανθίζει με όλες τις δυνατότητες μιας αρμονικής γλώσσας γεμάτης ρυθμό: το εγκώμιο που έπλεξε στην πατρίδα του την Αθήνα στον *Πανηγυρικό* γνώρισε τέτοια επιτυχία, ώστε ο τίτλος του λόγου αυτού να έχει την έννοια του «εγκωμίου» που του αποδίδουμε σήμερα. Ο Ισοκράτης, άλλωστε, είχε μια πρωτότυπη πολιτική σκέψη. Είχε συνειδητοποιήσει ότι η Ελλάδα εξασθενούσε από τις εσωτερικές διαμάχες της και θεωρούσε σωστό ότι έπρεπε να σταματήσει τις διχόνοιες για να επιχειρήσει κάτω από μια μοναδική αρχηγία την κατάκτηση της περσικής Ασίας. Όταν κατάλαβε ότι η Αθήνα δεν ήταν σε θέση να παίξει το ρόλο του αρχηγού που είχε Ονειρευτεί γι' αυτήν, έστρεψε τις ελπίδες του προς τον Φίλιππο τον Μακεδόνα: σ' ένα δράμα πραγματικά προφητικό, είχε συλλάβει από πριν το μεγάλο σχέδιο του Αλεξάνδρου.

Δεν θα μπορούσαμε να σκεφθούμε πιο απόλυτη αντίθεση από αυτήν του **Ισοκράτη** και του **Δημοσθένη**. Ο ένας είναι άνθρωπος της σκέψης, ο άλλος της δράσης. Ο ένας διαμορφώνει όπως θέλει εκλεπτυσμένες φράσεις, ο άλλος παρασύρεται σε μια ρητορεία γεμάτη φλόγα. Ο ένας πίστευε για πολύ καιρό ότι ο βασιλιάς της Μακεδονίας θα έσωζε τον ελληνισμό από την παρακμή, ο άλλος αντιτάχθηκε στην πολιτική του Φιλίππου με βίαιη ενεργητικότητα. Ήταν και οι δύο προσκολλημένοι, με διαφορετικό τρόπο, στο μεγαλείο της κοινής τους πατρίδας. Στο τέλος η ιστορία δικαίωσε τον δάσκαλο και όχι τον πολιτικό: λέγεται όμως ότι ο Ισοκράτης πέθανε από τον ηθικό κλονισμό που του έφερε η είδηση της ήττας στην Χαιρώνεια, ενώ ο Δημοσθένης, αλύγιστος μπροστά στην πανωλεθρία, δέχθηκε τη μεγάλη τιμή να βγάλει τον επικήδειο λόγο και να πλέξει το εγκώμιο των στρατιωτών που σκοτώθηκαν στον πόλεμο. Ο αυστηρός και υπερήφανος υπέρμαχος της αθηναϊκής ανεξαρτησίας, κατά τη διάρκεια της διαμάχης, βρήκε μερικούς από τους ωραιότερους

τόνους που η αγάπη για την πατρίδα και το πάθος για το κοινό καλό μπορούν να εμπνεύσουν στον άνθρωπο: δεν μειώνεται η δόξα του γιατί βρέθηκε τελικά στο στρατόπεδο των ηττημένων. Όταν με πύρινα λόγια μαστίγωνε τη δειλία, τη ραθυμία, την αναζήτηση ηδονής και την τυφλή επιπολαιότητα των συμπολιτών του, χάριζε στα έθνη του μέλλοντος ένα παράδειγμα πού θα είναι πάντοτε χρήσιμο, όταν το σκέφτονται.

Μπροστά σ' αυτή την άμεση και συχνά κεραυνοβόλα ευγλωττία, που είναι καρπός μιας τέλειας τεχνικής, τα έργα των άλλων πολιτικών ρητόρων της εποχής του είναι ωχρά, παρ' όλη τους την αξία: ο **Αισχίνης**, ο μεγάλος αντίπαλος του Δημοσθένη, ο **Υπερείδης** και ο **Λυκούργος**, των οποίων διασώζονται μερικά έργα, είναι δεξιοτέχνες, εύγλωττοι, ζωηροί, ακόμη και γεμάτοι πάθος. Κανείς όμως δεν συγκινεί όπως ο Δημοσθένης.